

ЧЛАНЦИ

Др Миомир Дашић

ФЕУДАЛНИ ОДНОСИ И ЕТНИЧКА КРЕТАЊА У ГОРЊЕМ ПОЛИМЉУ У XVIII И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВИЈЕКА*

ПОЈАМ ГОРЊЕ ПОЛИМЉЕ

Горње Полимље је важна област данашње сјевероисточне Црне Горе. У средњем вијеку било је дио рашке државе, односно касније српске Деспотовине. У састав црногорске државе ушло је дијелом послџје разграничења Црне Горе и Турске 1859. и 1878. године, а затим у балканском рату 1912, када је ослобођен и берански крај.

Ова област сложеног географског састава одликује се питомом уском равницом с проширењима са обије стране Лима, ниским висоравнима и брдима, многим долинама ријека и рјечица, притока Лима, које пресијецају читаву област на мање цјелине. Подручје је богато бујном вегетацијом, плодном земљом погодном за земљорадњу, ливадама, пашњацима и шумама. У долини Лима и његових притока има више проширења, котлина и басена. Изразита проширења, котлине, у Горњем Полимљу су плавогусињска, полимска (између Сућеске и Новшића) и иванградска (беранска). И дуж токова притока Лима има изразитих долина.

Горње Полимље, по неким истраживачима, захвата простор од изворишног дијела Лима, на југу, до Куманичке клисуре испод Бјелопољског поља, на сјеверу.¹ Међутим, у овом раду

* Резиме овог рада саопштен је на научном скупу посвећеном 50. годишњици „Историјских записа“, који је одржан у Цетињу од 20. до 22. октобра 1977. године.

¹ Др Милисав Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, Београд 1957, стр. 1—28; Исти, *Бихор и Корита*, Београд 1967, стр. 3; 8; Зарија Бешић, *Геоморфолошки развитак Црне Горе*, Историја Црне Горе, I, Титоград 1967, стр. 14—15; др Мирко Барјактаровић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, Гласник Цетињских музеја, књ. VI, Цетиње 1973, стр. 161—165. — У средњем вијеку (и то пред крај) јављају се у изворима називи Лим и Полимље у значењу области, при чему се више спомињу средње и доње Полимље.

овај појам узимамо у нешто ужем смислу — као област која обухвата предјеле на горњем току Лима од његовог изворишта до Тифранске клисуре, сјеверно од Иванграда. Ријеч је о изразитој географској цјелини природно уквиреној високим планинама (Комови, Виситор, огранци Проклетија, Божићевица, Чакор, Ваганица, Мокра, Мургалш, Цмиљевице, Турјак, Бјеласица и Лиса). Тек на сјеверу је благо отворена преко Бихора и Пештера ка Рашкој и долини Западне Мораве. Овај простор, географски природно јединствен, са својим изразитим природним границама, историјским, етничким и социјално-привредним специфичностима, назива се Горње Полимље.²

Повољнији климатски и други природни услови за развој привреде од најстаријих времена чинили су ову област врло погодном за живот људи. Зато је одувijek била релативно густо насељена, а послије расељавања, која су најчешће била последица ратова и других политичких и друштвених узрока, поново је брзо насељавана.

Преко Горњег Полимља водили су путеви из Приморја и Зете (односно, касније, Црне Горе) и Брда према унутрашњости старе Рашке, Шумадији, Поморављу, Косову и Метохији. У српској средњовјековној држави Полимље је дуго чинило њену средишњу област, њену кичму. Са жупама Будимље, Плав и Зла Река,^{2а} а у ширем смислу Бихором, Затоном и Љубовићом, пред-

² Енциклопедија Југославије, Загреб 1965, стр. 530; Миомир Дашић, Прилог периодизацији историје Горњег Полимља у старом и средњем вијеку, Токови, бр. 1, Иванград 1971, стр. 5—18.

^{2а} У долини ријеке Злоречице, лијеве притоке Лима, која се улива код Андријевице, па и нешто широј области око Андријевице, поједини истраживачи су тражили средњовјековну жупу под именом Добра Река, на основу података из Дечанских хрисовуља (1330. године). (Радомир Ивановић, *Дечанско властелинство*, Историјски часопис, САН IV (1952—1953), Београд 1954, стр. 200). Наиме, краљ Стефан Дечански међу поклонима манастиру Дечани даровао је „Село Добра Река са заселцима и с мебама а у њој Коњуси урочни који су били у старе Краљице“, све до Кома и Штавне планине. (F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantiam historiam Sebice, Bosnae, Ragusii, Wiena* 1858, 96). Дакле, у овој хрисовуљи помиње се село Добра Река, а не жупа, а од осталих насеља једино је поименице наведен заселак Коњуси који данас постоји као село Коњуси у подножју Комова. Остали топоними који су наведени у овој хрисовуљи, а који означавају међе Добре Реке, одржали су се углавном и до данас. (М. Барјактаровић, *Легенда и истина о једном старом путу*, Гласник Етнографског института САНУ IX—X, Београд 1961, стр. 121). Судећи по границама, село Добра Река је представљало више мањих насеља. Та територија је превише велика за једно село — захватала је читаву долину ријеке Злоречице. То је Р. Ивановића и навело на помисао да се оvdје ради о котлини, односно о жупи Добра Река, која је као и Плавско-гусињска котлина припадала Дечанима. И предање говори да је цио овај крај, Плавско-гусињска област, „нарочито лева страна реке Лима“, припадао манастиру Дечанима. Међутим, за тачност таквог предања нема доказа. Дечанском властелинству су припадала само она насеља и планине чија су имена наведена у хрисовуљи. (А. Јовићевић, *Плавско-гусињска област*, стр. 109—110; Стојан Новаковић, *Село*, Београд 1891, стр. 9—11; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник Српског

вијека миграција се, углавном, кретала из Црне Горе и Брда према Србији. У једној фази такав смјер кретања запажа се и стављало је њен значајан простор, о чему свједоче многи писани споменици, а много више остаци културноисторијских споменика из тог доба. Налазећи се на простору између центара Рашке и Зете, у читавом средњем вијеку имало је и запажен удио у повезивању те двије некад одвојене словенске државне и друштвене заједнице. Преко ове области дуго су текле миграционе струје у разним правцима, а од средине XVII до друге половине XIX

ученог друштва, XII, Београд 1880, 45, 57; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, стр. 176—179; М. Пурковић, *Почис села у средњовековној Србији*, Гласник скопског Филозофског факултета, IV/2, Скопје 1940, стр. 58—160). Са сигурношћу се може тврдити да је то било село Добра Река са засеоцима, односно мањим насељима у сливу данашње Злоречице. Иначе, у Доброј Реци се помињу и три сокалника, чије се обавезе помињу као и код занатлија. Сокалници на црквеним посједима, за разлику од оних који су живјели на свјетовним, имали су извјесне повластице у работама. (М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, стр. 60—61, 133; Михаило Динић, *Сокалници*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 28, св. 3—4, Београд 1962, стр. 156). Један од тројице сокалника у Доњој Реци звао се Булић. Како се на територији некадашње Дobre Реке, близу Коњуха, временом формирало село Булићи, које и данас постоји, М. Барајакторовић сматра да је име овог насеља „дошло по том старом личном имену“ (М. Барајакторовић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, стр. 172, напомена 84).

Када је ријеч о жупи у овом крају и њеном називу, проблем се компликује чињеницом да у истој хрисовуљи налазимо и помен „Зла Река“ за област у предјелу Злоречице. Наиме, тамо се каже: „Зла Река, куд се ни оре ни копа, този планина...“ (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 95). Овај податак намеће питање: Није ли „Зла Река“ назив за жупу која је обухватала слив Злоречице и ширу околину данашње Андријевице? У прилог овом мишљењу иду два важна податка: (1) име села Добра Река данас не постоји, а њега нема ни у подацима из дефтера скадарског санџака из 1485. године, и (2) бившу средњовековну жупу Турци су управо 1485. уписали у дефтер као нахију под именом „Изла Ријека“ (S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit te sanxhakut te shkotres i vitit 1485*, Tirane 1974, стр. 190).

Ако се зна да су Турци, углавном, задржавали и називе и границе наших средњовековних жупа, замјењујући их само својим територијално-административним јеницимама — нахијама, онда се може узети као сасвим поуздано да нахија Изла Ријека у поменутом дефтеру означава средњовековну жупу која се звала Зла Река (Зла Ријека, што се очувало у називу Злоречице), а која је пала под турску власт, највероватније кад и Будимље и град Бихор (1455). У дефтеру Скадарског санџака из 1485. године стоји забиљежено да се нахија Изла Ријека налази између нахија Плав и Будимље односно нахије Комнин. И то такође одговара природном положају и границама које су имале средњовековне жупе у Горњем Полимљу до пада под турску власт. У нахији Зла Река уписано је 12 села, и то: Ceranchova (Трешњево), Zabrda (Забрђе), Slatina, Gludi, Sevaca (Сеоца), Vozhiq (Божић), Podi (Поде), Juxhilat (Анџелате), Brovishova (Првошевине?), Gjoliq (Булић), Sacuni (Цецуни) и Kotosi (Коњуси). Читава нахија је имала 228 уписаних домова по домаћинима, као и 30 бећарских и 12 удовичких кућа. Нахија Зла Ријека, као и њој сусједне, била је хас скадарског санџакбега, који је од ње убирао годишњи приход од 15.837. акчи. (S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit ...*, 109—115). То су биле фиксиране обавезе које је имало и остало земљорадничко-сточарско становништво на хаса-посједима.

код неких сјеверноалбанских племена, али су она била онемогућена, јер Васојевићи и затечени старији слој српског становништва успијевају да одбране ову област. Ријечју, ова је област у прошлости била географско-етничка спона. Пошто се налазила на путу миграционих кретања, увијек је била релативно густо насељена и привлачна за живот. Од неолитског доба па све до најновијег времена у њој су текли значајни етнички и друштвени процеси, по много чему специфични, по правилу динамични и историјски сложени, па су се зато разни истраживачи, додуше сви други више него историчари, бавили њиховим испитивањем.³

Као што се из тог турског пописа може видјети, готово сва поменућа села у нахији Зла Ријека и данас се сретaju под истим именима у андријевичком крају, односно дуж Лима, од Лукина вира до Сућеске и Злоречице све до испод Кома и Штавне. Изузетак чини село Глуди, које данас не постоји. Али, чини се, и оно може без тешкоћа бити убицирано. Наиме, према реду пописаних села може се закључити да је ријеч о данашњем селу Краљима, јер село је Глуди (са својих 25 кућа, 10 самачких и једном удовичком) пописано одмах иза села Слатине, а испред села Божићи. Село Краље не помиње ни М. Болица у свом опису Скадарског санџака из 1614. године. Истина, код Болице нема ни села Глуди које се спомиње у попису из 1485. године. (M. Bolica, *Opis sandžaka skadarskoga*, *Starine XII*, Zagreb 1880, стр. 166—193). Али о питању постанка имена села Краље биће више ријечи у мојој посебној расправи о положају Горњег Полимља у прва два вијека турске владавине.

Иначе, жупа Зла Река, односно нахија Изла Ријека, послјије пада под турску власт, била је за оно вријеме релативно густо насељена. Подаци свједоче да је у етничком погледу њено становништво било потпуно српско, да је на овом простору преовладала српска, односно словенска ономастика, баш као што је то био случај са селима подгоричке нахије, Бјелопавлића, нахија Плава, Комарна, Комнина (Будимље), Пећи и Сухотрле. (S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, стр. 34, 109—116). Ове наводе из турског дефтера потврђују и други каснији подаци који се односе на овај крај и попис његовог становништва. У тим документима сретaмо углавном српска, односно чисто словенска имена, док је оних са илирско-романском осном сасвим мало. (Др Мирко Барјактаровић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, 174—176; др Милисав Лутовац, *Бихор и Корита*, 29—30).

³ На основу досадашњих истраживања, у прошлости Горњег Полимља издваја се пет периода у друштвеном, привредном и културном развитуку. Први је илирски период, који је оставио доста трагова у називима мјеста, у одређеним елементима народне културе, антрополошким и карактеролошким одликама становништва. Други период је везан за римску владавину на Балкану, о чему свједоче остаци насеља, културе и други видљиви трагови римске цивилизације. Трећи период је почео насељавањем Словена, који су од захватања овог простора у VII вијеку, без обзира на разне промјене које су овдје доживљавали, оставили трајан етнички печат. У овом периоду, који је трајао до XV вијека, извршено је, углавном, славизирање затеченог илирског становништва (Влаха), формиран српски народ и створена српска држава у којој је Горње Полимље било једна од значајнијих области. Продором Турака у наше земље и освајањем ове области, у другој половини XV вијека (Горње Полимље је пало под турску власт 1455. године), отпочела је четврта етапа друштвено-историјског развитака, која је трајала све до друге половине XIX вијека. То је период најтежих страдања, одсељавања и усељавања. Средином XVII вијека почео је процес исламизације хришћанског живља у Горњем Полимљу, нарочито у његовом јужном дијелу — Плаву и Гушњу у околином. Исламизација и задржавање турске власти све до дру-

ПОЈАМ ВАСОЈЕВИЋИ

Од прве половине XVIII вијека почео се за Горње Полимље одомаћивати и географско-историјски назив *Васојевићи*,^{3а} изведен од имена истоименог племена које се од краја XVII стољећа разливало из своје матице Лијеве Ријеке преко развођа Комова и Трешњевика, трајно насељавајући предјеле у долини Лима.

ге половине XIX вијека, а на једном дијелу и до 1912. године, учинили су да се на овом подручју, а посебно у његовом сусједству, развију и очувају видни трагови оријенталне културе. Снажним замахом ослободилачке борбе становништва Горњег Полимља и залагањем Црне Горе да тој борби да национални смјер, поготову од почетка друге половине XIX вијека, почео је пети период историјског развика ове области, најдинамичнији и најсложенији у њеној иначе бурној прошлости. Тај друштвено-ослободилачки период је трајао до коначног слома Османског царства.

Прошлост Горњег Полимља у раним периодима, нарочито до узимања ове области од стране Турака (1455), обрађивана је у контексту општијих историјских дјела. Овај простор је добио нешто више мјеста (до краја XVIII вијека) у најновијој *Историји Црне Горе I*, Титоград 1967, стр. 14, 18—19, 28—31, 50—52, 62—65, 79, 81, 130, 135, 152, 179, 236, 237, 256, 271, 295, 318; *Историји Црне Горе II*, том 1, стр. 35, 50—51, 61, 67—68, 148, 256, 305 и др; исто, том 2, стр. 54, 166, 311, 366, 413, 493; *Историји Црне Горе, III*, том 1, Титоград 1975, стр. 292, 294, 333, 356, 455, 503, 504, 506, 519—600.

Поред радова из напомена под 1 и 2, за изучавање Горњег Полимља од значаја су и ова етнографска дјела: А. Јовићевић, *Плавско-гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар, Насеља*, књ. X, Београд 1921, стр. 383—573; Богдан Лалевић и Иван Протић, *Васојевићи у турској граници*, СЕЗ, III, Београд 1903; Исти, *Васојевићи у турској граници*, СЕЗ, Београд 1905; Милош Велимировић, *Гусињска нахија с поледом на Малесију*, Годишњица Николе Чупића, 37, Београд 1913; Исти, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, Годишњица Николе Чупића, 18, Београд 1898; Исти, *На Комовима*, Братство V, Београд 1912; Радослав Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935; Милисав Лутовац, *Србљаци у Горњем Полимљу*, Гласник Етнографског музеја X, Београд 1935, и др.

Сви ови радови и прилози других мање стручних људи углавном су етнографског карактера, те историјску прошлост Горњег Полимља третирају више узгредно, и, што је разумљиво, без истраживачког понирања у неискитано. Но, и такви какви су дају основу за истраживања, јер је у већини њих сакупљено доста предања и традиције, коју смо настојали, гдје је то било могућно, да провјеримо, на основу архивских материјала.

^{3а} Васојевићи се први пут спомињу у изворима 1444. године. На тај први траг је наишао Константин Јиречек, који је вршио истраживања у Дубровачком архиву ради писања своје *Историје Срба*. На основу тога је написао: „Васојевићи од 1444, још нису седели на горњем Лиму, него код тврђаве Медун“. (К. Јиречек, *Историја Срба*, књига I, стр. 99; књ. III, стр. 54, Београд 1922). Ово Јиречеково мишљење углавном је узимано као тачно све до данас. Тако се и у најновијој *Историји Црне Горе* тврди: „Васојевићима, који се 1444. године помињу у близини Медуне, задуго послје тога нема трага. Нема их ни у списку из 1455. године, па се може претпоставити да су се у међувремену одселили ван тадашње горнозетске територије“ (*Историја Црне Горе II*, том 2, стр. 367). Повод за овакву тврдњу дао је Б. Бурђев, који каже: „Васојевићи се не спомињу у уговору од 1455. године. Да ли су се Васојевићи између 1444. и 1455. преселили?“ (Бранислав Бурђев, *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, НД БиХ, Радови II, књ. 1, Сарајево, 1954, стр. 204).

Први помен Васојевића у географско-етничком значењу у долини Лима налазимо у изворима из 1737. године. Те године Васојевићи се, заједно с Кучима, Братоножићима, Шекуларцима и другим брдским племенима, као и албанска племена Хоти и Груде, дижу на устанак и боре на страни Аустрије и Русије против Турске. Из тадашњих докумената види се да су Васојевићи већ били настањени у знатном дијелу Горњег Полимља, у долинама Злоречице и Кра(љ)штице и у селима с лијеве стране Лима све до Трепче. У овом устанку Васојевиће предводи војвода Вуксан Бојовић из села „Дрешњева“.⁴ И синђел Партеније Павловић, који је био у пратњи патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте за вријеме његовог бјекства из Пећи, у љето 1737. године, биљежи да се патријархова пратња из Патријаршије упутила преко Ругове за Шекулар и Васојевиће. Прву ноћ су провели „код станова арбанашки“ у Ругови, а сјутрадан је патријарх продужио преко Шекулара у Васојевиће.⁵ Павловић даље каже да се он с једним дијелом пратње задржао три дана у Шекулару, а да је за то вријеме „стари са дружином пошао до Васојевића“, и да су се нешто касније састали у Хасу, вјероватно у манастиру Бурђевим Ступовима или у манастиру Шудикови,

Међутим, Бурђев је превидио чињеницу да се за Васојевиће 1444. године каже да станују заједно са Пиперима близу Медуна („apud Medunum“), па су и 1455. године били у саставу територије Пипера, која је у оно вријеме захватала и данашње Братоножиће и Лијеву Ријеку. Да је то тачно говори чињеница да су Васојевићи споменути у дефтеру Скадарског санџака из 1485. године у саставу Пипера, што је Бурђеву, иначе врсном истраживачу, очигледно промакло када је имао у рукама овај дефтер у Цариградском архиву. Додуше, он се ограђује у погледу дефтера за Скадарски санџак из 1485. године (да не зна „какве податке да је...“, јер није прегледао опширни дефтер означен под бр. 17) (Б. Бурђев, *Радови II*, стр. 179—180).

А управо у опширном дефтеру за Скадарски санџак из 1485. године, који је 1974. године објавио С. Пулаха у Тирани, каже се: „Село Речица, друго име Васојевићи, припада Пиперима, тимар је Хасана Маринит“. Поменутом тимару је припадало 18 кућа села Речице, односно Васојевића. Ми данас знамо који су то били домаћини — Васојевићи. Међутим, читаво село Речица, (свакако ријеч мора бити о Лијевој Ријечи) није уписано као тимар. То се види из констатације на другоме мјесту, гдје се каже: „Село Речица, самостално је; становници његови су стално настањени. Заповијеђено је да хришћани поменутог села буду ослобођени и прости од диванских намета и да чувају путеве које су и раније чували“. Затим слиједи попис домаћина 48 кућа, 21 нежењеног и 3 удовице. (S. Pulaha, *Defteri i regjistrimet*, стр. 371—372 и 424—425).

С обзиром на те битне чињенице, питање постанка и развоја племена Васојевића заслужује посебну пажњу. То ће управо бити предмет моје посебне расправе, коју ћу, надам се, ускоро завршити и предати у штампу.

⁴ Мита Костић, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739. и сеобе у Угарску*, Гласник скопског научног друштва VII-VIII, Скопје 1930, стр. 208—225.

⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1903, бр. 2720.

да би оданде заједно с Васојевићима и осталим Брђанима наставили пут према Новом Пазару.⁶

Нема сумње да је у оно вријеме број Васојевића пресељених источно од Комова и Трешњевица морао бити велик, кад је по њима знатан дио Горњег Полимља добио име. Др Радослав Вешовић је сматрао „да се под истим именом у запису разумије предио иза Ругове од Велике низ Лим до Хаса (Доње Нахије), тј. садашњи Горњи Васојевићи, или управо крај око Злоречице и Андријевице, испод Комова“.⁷ Међутим, тај назив се у оно вријеме односио само на подручје слива Злоречице, околину Андријевице и села до Тречче, јер се у истом запису посебно помињу Шекулар и Хас. Но, да се у оно вријеме знатан дио Горњег Полимља називао Васојевићи види се и из једног другог документа, у коме се каже да је крајем 1737. и у 1738. години пећки санџак-бег Махмудбеговић нападао на Васојевиће, да их је похарао и да их „прегна у Метохију“.⁸ Овај напад и харање односе се на Васојевиће у Горњем Полимљу, дакле на оне из долине Лима и испод Комова, а не и на Васојевиће у Лијевој Ријеци, која је била у саставу Куча, а које Махмудбеговић, иако је постао скадарски паша, није успио да покори. Напротив, у два маха Турци су претрпјели поразе од Климената и Куча, а то значи и од Љеворечана.⁹

И у неким другим изворима из XVIII вијека спомињу се Васојевићи у Лимској долини као племе и као крај, односно племенски појам који има и географско значење. Тако Јован Стефановић - Балевић, Албано-црногорац, како себе назива овај Братоножић који се преселио у Русију, у свом „Историско-географском описанију“ Црне Горе и пограничних крајева спомиње „Васојевиће Доње и Горње“.¹⁰ Горње Васојевиће чинили су тада само Лијева Ријека и васојевићка насеља у горњем току Таре.

У запису који се односи на устанак Васојевића и њихово придруживање Караџорђу 1809. године стоји: „Одметну се Васојевић и Хас и добоше Шиаци (Србијанци — М. Д.) у Васојевиће“.¹¹ И у неким другим документима с почетка XIX вијека

⁶ Исто, бр. 2720; Гласник српског ученог друштва, св. 23, стр. 252—253; Милутин Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*, Карловци 1899, стр. 1—2; Јован Н. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, Београд 1913, стр. 57.

⁷ Рад. Вешовић, *Племи Васојевићи*, стр. 86.

⁸ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, II, стр. 114, бр. 2725; Јов. Н. Томић, н. дј., стр. 59—60.

⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, II, стр. 114, бр. 2724; *Историја Црне Горе III*, том 1, стр. 294—295.

¹⁰ Балевић пише: „Црногорци прибрављају к својим владавинама неке пограничне крајеве као: Куче, Братоножиће, Васојевиће Доње и Горње, Пипере, Ровчане, Морачане, Бјелопавлиће који и ако су од православног народа српскога, опет су у самој ствари поданици турски“ (*Предњегошевско доба*, Титоград 1966, стр. 209—210).

¹¹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, III, бр. 5913.

разликују се у Горњем Полимљу два географско-етничка појма — *Васојевићи* и *Хас*.¹² Додуше, од тридесетих година тога вијека преовладава назив *Васојевићи* и за предно Хаса, односно за данашњу иванградску котлину. Тако књаз Милош у писму Али-бегу Видахићу од 31. јануара 1832. назива игумана Мојсија Зечевића хајдуком „диз Васојевића, из Бурђевих Ступова, који је толико зала Турцима досада починио, па напоследак и самом свом благодетелу Бул-Бегу који га је толико пазио“.¹³ Опет, у једном другом документу, у вези с одласком Мустафа-паше Бушатлије у рат против Руса у Бугарску, каже се да је у његовој ордији било и „150 Васојевића“ на челу с војводом Лакићем (Кастратовићем). Једино су Ашани, изгледа, одбили позив скадарског паше и „Хашани не спремају се“, извијестио је кнеза Милоша Васа Поповић, обор кнез пожешки, 4. јуна 1829. године.¹⁴

У цетињској *Грлици* за 1835. годину (одјелак: Географическо-статистичко описаније Црне Горе), у вези с административном подјелом земље Васојевићи се третирају као племе у области Куча, „који су тек 1831. г. осталој Црној Гори новоприбављени“.¹⁵ Васојевићи у долини Лима се уопште не помињу, што је и разумљиво, пошто је ријеч само о територији овог племена (Лијевој Ријеци) која је онда ушла у састав Црне Горе.¹⁶

Под појмом Васојевићи П. А. Ровински подразумева и Лијеву Ријеку и Горње Полимље. Пишући о Васојевићима у доба митрополита Петра I и Петра II и раду игумана Мојсија, он о њиховој сарадњи каже: „Они су постали пријатељи. За ово вријеме код њих је сазрела мисао, коју је Мојсеј усвојио од претходног владике (Петра I — М. Д.) о уједињењу Васојевића с Црном Гором и одани овој мисли Мојсеј, кад се вратио кући, радио је на њеном остварењу“.¹⁷ Ријеч је о политичком раду игумана Мојсија на ослобођењу Васојевића последице повратка са Цетиња (1833) у Бурђеве Ступове. На другоме мјесту овај аутор пише како су Васојевићи (дакле, сви) у доба игумана Мојсија, „иако не формално, били савршено уједињени с Црном Гором

¹² Вукосава П. Поповић, *Одношаји Карађорђеви и Петра I*, Записи, октобар 1930, стр. 244—245; Записи, V, 1928, Антоније Симоновић, Рако Љевајац и Станко Радоњић — Петру I, 23. јула 1809.

¹³ Мита Петровић, *Финансије и установе Србије*, I, Београд 1891, стр. 279.

¹⁴ Данило Вуловић, *Књажевска канцеларија*, књ. I, Нахија Пожешка (1815—1839), Београд 1953, стр. 261.

¹⁵ *Грлица* (календар) за 1835. годину.

¹⁶ Вук Ст. Караџић, у свом *Рјечнику* каже: „Лијева Ријека, као мало племе или село уврх Васојевића између Мораче и Куча. Љеворечани не дају Турцима харача и четују тамо чак до Лима“ (*Српски рјечник*, Беч 1852, стр. 327, под: Лијева Ријека).

¹⁷ П. А. Ровинскиј, *Черногорија*, II, III, ч. 2, Скандпетербург 1898, стр. 122—123.

за вријеме Петра II¹⁸. Јасно је да овдје појам *Васојевићи* има осим племенског и шире политичко-територијално значење — односи се на читаву област Горњег Полимља.

Гедеон Јуришић је 1838. године пропутовао Горње Полимље, које назива *Васојевићима*. За његово становништво каже: „*Васојевићи* и данас плаћају данак скадарском паши“¹⁹. Дакле, ријеч је не о *Васојевићима* у ужем племенском смислу, него о становништву читавог Горњег Полимља, у које убраја и посебне социјалне заједнице — Шекулар, Велику и Горња Села.

И Никола Васојевић, по занимању инжењер, иначе једно вријеме енглески вицеkonzул у Новом Пазару, који се тридесетих и четрдесетих година прошлог вијека у Србији и иностранству представљао као кнез Васојевића и потписивао на разним писмима и меморандумима „Prince de Wassoewitschi“, помиње Васојевиће и као племе и као шири крај. За њега су Васојевићи у лимској долини не само племе него и област, и не прави разлику између ових и оних у Лијевој Ријеци.²⁰

У писму кнеза Александра Караборђевића владици Раду од 28. октобра 1850, у коме се говори о грубим поступцима Васојевића према Ашанима, односно Србљацима, између осталог, стоји: „Два Србина из Хаса код предела Васојевића дошли су ми ово дана с молбом и јадиковањем против Васојевића“²¹. Из овог документа се види да се Хас још издвајао из области Горњег Полимља, односно из „предела Васојевића“.

Од почетка друге половине XIX вијека појам Доњи Васојевићи употребљавао се за читаву територију Горњег Полимља. Ваља истаћи да се педесетих година прошлог вијека Горње Полимље често назива још и *прекокомски Васојевићи*, односно Доњи Васојевићи. Тако француски вице-konzул у Скадру Екар (Nesquard) у својој дипломатској преписци употребљава за густињски мударлук, односно Горње Полимље, искључиво назив

¹⁸ П. А. Ровинскиј, *Градња на историју Васојевића*, Нова Зета, год. I, св. 1, I—XII, Цетиње 1889, стр. 458.

¹⁹ Дечански првенац, Нови Сад 1852, стр. 55—57.

²⁰ Видјети: Петар Ј. Поповић, *Један мемоар кнеза Николе Васојевића*, Записи, новембар 1929, стр. 292; Борђе Мушички, *Историјеско — критическо описаније битке косовољске*, Н. Сад 1847, предговор књиге, стр. I—XIX; Милош Велимировић, *Са Горњег Полимља*, Наставник V, Београд 1894, стр. 235; М. П. Цемовић, *Кнез Никола Васојевић*, Правда, 7. децембар 1932; Рад. Вешовић, *Племи Васојевићи*, стр. 292—293; Љубомир Дурковић — Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња (1830—1851)*, Београд 1957, стр. 28—66; др Жељко Пољак, *Први планинарски путопис у црногорској литератури*, Токови, 1, Иванград 1971, стр. 59—63; др Владимир Стојановић, *Два документа о „кнезу Николи Васојевићу“*, Токови 1—2, 1972, стр. 155—163 и др. О кнезу Николи Васојевићу написао сам еширан рад, из којег сам резиме прочитао на Симпозијуму о игуману Мојсију Зечевићу и војводи Миљану Вукову, одржаном 10. и 11. септембра 1977. године у Иванграду, у организацији Удружења научних, културних и јавних радника Полимља.

²¹ Писмо Александра Караборђевића владици Раду, Записи, VII, 1935, стр. 172—173.

Васојевићи. Под тим именом даје опис Горњег Полимља и у својој књизи о горњој Албанији.²² За Горње Васојевиће (села: Лутово, Лопате, Тич, Буске, Лијева Ријека, Островица) са 150 кућа, Екар каже да припадају заједно с Братоножићима Кучкој нахији и да су у саставу Црне Горе.²³

Вук Караџић је нешто раније записао: „Васојевићи који су преко планина дошли к Црногорцима, они се држе с Црногорцима, а Турцима не плаћају ништа, а остали, који су преко планина к Лиму, они су под пашом Скадарским“.²⁴ Дакле, област у горњем току Лима и Вук назива *Васојевићи*.

И у руским изворима онога времена Горње Полимље се назива *Доњи Васојевићи*, док се појам *Горњи Васојевићи* све до разграничења између Црне Горе и Турске 1858/59. године односи само на Лијеву Ријеку и васојевићка насеља у горњем току Таре.²⁵ У црногорским изворима Горње Полимље се до средине XIX вијека углавном назива *Васојевићи*, а тек послвије разграничења с Турском јављају се географско-административни појмови *Горњи* и *Доњи Васојевићи*. Упоредо с овим називима за Горње Полимље сретамо у другој половини XIX вијека и називе: *крај на Лиму*, *лимски Васојевићи*, *Васојевићка нахија*, или само *Нахија*, за турски дио често се спомиње и *Шабанагића нахија* (по имену најбогатије феудалне породице, која је имала највише беглука и агалука у овом крају).²⁶

ШИРЕЊЕ ПЛЕМЕНА ВАСОЈЕВИЋА И ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ У ГОРЊЕМ ПОЛИМЉУ

Захваљујући томе што су населили плодну област Горњег Полимља, Васојевићи су се развили у најбројније црногорско племе, са преко пет хиљада домаова.²⁷ Као етничка цјелина рас-

²² Н. Нецкуард, *Histoire et de'scription de la Haute Albanie au Guergarie*, Paris 1858, 95—112.

²³ Н. Нецкуард, *Memoire sur le Monténégro* (Communication du Ministère des Affaires étrangères), Bulletin de la Société de Geographie, avril, Paris 1865, p. 322.

²⁴ Вук Ст. Караџић, *Рјечник*, Беч 1852, стр. 55, под: Васојевићи. Занимљиво је да код Вука нема географско-етничког појма Горње Полимље.

²⁵ МЦ, ПР, Копија извјештаја капетана Влангалија о раду на разграничењу Црне Горе и Турске на темељу status quo-а од марта 1856, Цариград, 9/21. септембра 1858, бр. 12. У извјештају се констатује да су Горњи Васојевићи (Лијева Ријека) ушли у састав Црне Горе у доба владике Петра I. Од тога времена су слободни, а послвије 1843. године чинили су саставни дио Кучке нахије заједно са Братоножићима и Кучима. Доњи Васојевићи се третирају турским. (О овоме видјети: Н. И. Хитрова, *Черногория в националноослободителном движении на Балканах*, Москва 1979, стр. 83, 92, 95, 126—128, 137—139 и др.).

²⁶ Са свим овим појмовима ми ћемо се често сретати у овом раду кроз анализу историјске грабе, те нема потребе да их овдје даље образложимо.

²⁷ Ст. Стојановић. *Енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, С. „V“ — Васојевићи.

прострли су се на доста великом простору — од Вјетерника на југу до Бихора на сјеверу и од Бјеласице на западу до Чакора и Цмиљевице на истоку. У тим границама развили су се за непуна два вијека (од краја XVII, односно почетка XVIII до друге половине XIX вијека) „у највеће племе не само у Црној Гори него можда...“ у свим нашим земљама.²⁸ Ово експанзивно племе временом је успјело да захвати разне племенске прупације, неке мање старосједјелачке социјалне заједнице (Шкулар, Велика) и остале родове који су такође насељавали испражњени простор послје миграција старијег слоја српског становништва, које се повлачило за аустријском војском у аустро-турским ратовима крајем XVII и у првој половини XVIII стољећа. Од времена када је почео прелазак Васојевића преко Комова и Трешњевика у долину Лима, највјероватније крајем XVII стољећа, у животу овог племена настала је нова етапа, која је много значила за његов даљи социјални, етнички и историјски развитак. Горње Полимље је масовно насељавано током XVIII вијека, а појединачног досељавања било је све до почетка друге половине XIX вијека.²⁹

Васојевићи су се развили на новом простору, каже Ј. Цвијић, у „најмногобројније племе“, и то „врло сложеног порекла“ Још док је живјело у матици — Лијевој Ријечи — било је појачано „сјеничким ускоцима“ Освајањем Горњег Полимља проширило је своју територију, захватајући и „старо српско племе Лужане, архаично становништво које се бавило земљорадњом и себе звало Србљаци“ Васојевићи су били на путу да обухвате и „старо српско племе Шекуларце, настањено у долини једне Лимове притоке. Ово мало племе, иако добро заклоњено рељефом, почело се стапати с Васојевићима“, закључује Цвијић.³⁰

Сва досадашња истраживања упућују на закључак да су Васојевићи највећа и најјача трансплантација не само у Полимљу него и у Црној Гори уопште. Захваљујући отвореном простору за ширење — плодној области Горњег Полимља, гдје нијесу наишли на већи отпор — образовали су прилично брзо „друго племенско језгро и то много јаче него у матици“.³¹ На овом простору текао је сложен процес њиховог мијешања с иноплеменицима, родбинског повезивања и саплемењивања мањих родова старосједјелачког становништва, као и асимиловања новодосељених родова из Брда и старе Црне Горе. И заиста су симбиозе, поред повољних природних и других услова, довеле до тога да су се Васојевићи развили у најбројније и најонажније ди-

²⁸ Рад. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 17.

²⁹ Постанак и развој племена Васојевића и њихово насељавање у лимској долини предмет је моје посебне расправе.

³⁰ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, стр. 391.

³¹ Сретен Вукосављевић, *Историја селачког друштва*, Београд 1953, стр. 51—52.

нарско племе. Организујући живот у зеленој динарској зони, погодној за развој сточарства и земљорадње, и богатој другим изворима за живот људи, они су се брже и боље од других динарских племена намножавали и снажили. Томе је ишло на руку и то што је ово племе имало према сливу Таре, све до Колашина, и у Горњем Полимљу отворену границу „преко које динарско становништво није било организовано у племена“,³² а ако је и било неке племенске организације — она је била преслаба да би се супротставила експанзивним Васојевићима. Сличне погодности су имали још само Кучи и Дробњаци, који су се такође развили у бројна и снажна динарска племена, али простор њиховог ширења није био тако природно повољан као што је Горње Полимље повољно било за Васојевиће.

Погодности за ширење и јачање Васојевића у Горњем Полимљу огледале су се и у томе што је ова област била прилично проријеђена сеобама старосједјелачког српског становништва, крајем XVII и у првој половини XVIII вијека.^{32a} У XVIII вијеку Васојевићима су чинила велику тешкоћу једино сјеверноалбанска племена, која су такође жељела да населе Горње Полимље. У томе су нарочито снажну експанзивност испољили Клименти. У одбрани простора горњег тока Лима Васојевићи, Шекуларци и уопште Србљаци солидарно су иступали против Климената и других сјеверноалбанских племена, што је такође јачало племенске организације Васојевића, и не само њих. У заједничкој борби против албанских племена Васојевићи са Шекуларцима и осталим Србљацима су успјели да затворе Лимску долину „арбанашком усељавању“.³³ То ће бити од великог значаја за даљи развитак васојевићког племена и других мањих социјалних заједница на овом простору и дати одређен печат цјелокупној ослободилачкој борби, која ће се овдје водити кроз читав XIX вијек и све до 1912. године.

Већ смо споменули да је солидарна одбрана Горњег Полимља од покушаја усељавања албанских племена допринијела да Васојевићи ојачају као племе и да се прошире на сјевер до близу Бијелог Поља, односно до ријеке Љешнице, да загосподаре и свим периферним крајевима ове области и изађу на ње-

³² Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, н. дј., стр. 391.

^{32a} По народном предању васојевићки првак поп Катана је „под барјаком“ са Васојевићима прешао у долину Лима и ондје се населио око 1700. године. (Томаш Кн. Катанић, *О барјаку код Васојевића*, Гласник Етног. музеја у Београду, Београд 1938, књ. XIII, стр. 158—159).

³³ „Од препреке коју су јој наша насеља поставила — каже С. Вукосављевић — „ту су арбанашка сељења морала да склизу на други правац. Ова наша нова насеља, заједно са старима у Кучима и Васојевићима, створила су једну крајину љуту и убојиту, која се испријечила арбанашком усељењу“. (С. Вукосављевић, *Историја селачког друштва*, стр. 51—52.). То исто тврди и Р. Вешовић (*Племе Васојевићи*, стр. 134—135). Јован Цвијић је сматрао да су Клименте и друга малисорска племена пријешла преко Проклетија и захватила дио Горњег Полимља око 1700. године.

не природне границе — вијенац планина на истоку почев од Чакора до Турјака. У том насељавању Васојевићи су често потискивали и слабије неvasојевићке родове — старосједјелачке и новодосељеничке. Био је то онај законити процес, карактеристичан за племенски живот у Црној Гори и Брдима уопште. Досадашња истраживања племенског друштва у Црној Гори показују да је таквих појава надменог односа јачих досељеника према слабијим старосједиоцима било свуда. Тамо гдје би уселиници ојачали и преовладали својом племенском организацијом грубо су потискивали старосједиоце и све друге слабије иноплеменике.

Андрија Јовићевић је забиљежио да су се јачи новодосељеници у Ријечкој нахији толико надмено односили према старосједјелачком елементу да чак ни њихова насеља нијесу званично селом него поселицом.³⁴ Друпи етнолози наводе како су старо становништво, поселичане, јачи и бројнији новодосељеници, са чвршћом племенском организацијом, називали некућићима и никоговићима.³⁵ У сваком случају није им дозвољавана равноправност са боље организованим племеницима. Ј. Ердѣљановић је наишао на такву појаву у Пиперима,³⁶ а изразит примјер сличних односа наводи и између Новокуча, који су надјачали Старокуче.³⁷ Слични процеси су пратили развитак и снажење Бјелопавлића, који су захватили старо племе Лужане, пребацијући им све до новијег времена да су „несој и нечист“, па чак нијесу ступали с њима ни у родбинске везе.³⁸

Васојевићи, кад су ојачали у Лимској долини, чврсто ослоњени на матицу племена Лијеву Ријеку, уз помоћ хајдучких чета и дружина — које су биле значајна заштита и оружана сила њихових братстава, појединача, па и племена у цјелини, не само од турских насиља, од бегова и ага, него и у борби против иноплеменика — наметнули су се свим оним слабијим старосједјелачким и новодосељеничким родовима.³⁹

³⁴ Андрија Јовићевић, *Ријечка нахија*, СЕЗ, XV, Београд 1911, стр. 396.

³⁵ М. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад 1860, стр. 81; П. А. Ровински, *Черногория II*, ч. 1, стр. 116; Н. Боновић, *Рад и карактер Црногораца*, Београд 1935, стр. 104; М. Барјактаровић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, стр. 191—192.

³⁶ Када су се у Пиперима новодосељеници из Лутова оснажили, старо лужанско становништво су називали „први свијет“ или „Латини“ (Ј. Ердѣљановић, *Пипери*, СЕЗ, XVII, Београд 1911, стр. 417, 463—466).

³⁷ Ј. Ердѣљановић, *Кучи*, Београд, стр. 169; Марко Миљанов, *Племена Кучи*, Београд 1904, стр. 435.

³⁸ П. Шобајић, *Бјелопавлићи*, Београд 1929, 265—266.

³⁹ Академик М. Лутовац наводи више примјера који илустрирају однос Васојевића према неvasојевићком становништву у Горњем Полимљу до друге половине XIX вијека. (Видјети: *Иванградска (беранска) котлина*, Београд 1957, стр. 55—58; М. Барјактаровић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, стр. 189—194).

Хајдучија и четовање у Горњем Полимљу представљају све до средине XIX вијека снагу која је обезбјеђивала ширење васојевићког племена низ долину Лима, постајући, између осталог, и снажан фактор притиска на све иноплеменике. Установа четовања је тако одиграла значајну улогу у обезбјеђивању услова да се Васојевићи распростру дубоко на сјевер и овладају простором Горњег Полимља, врло значајним и природно богатим, погодним за развитак земљорадње и сточарства.

Међутим, четовање је било и брана против продирања османских феудалних елемената у племенску организацију, а и узрок захватања мањих братстава и појединих родова, њиховог асимиловања и саплемењивања са снажнијим васојевићким племеном, или исељавања старијег слоја српског становништва из Горњег Полимља. Наиме, мањи старосједјелачки родови, као и новодосељени из Црне Горе и Брда, будући без племенске организације и њене заштите, тешко су се могли одупријети и одржати пред налетом добро организованог васојевићког племена и његових врло покретних чета, па су се исељавали најчешће у Србију, а било је појединачног исељавања и у друге крајеве. Други, пак, да би се одржали, саплемењавали су се с Васојевићима, или су се груписали и повезивали. Покушавала су и та братства различитог етничког поријекла да се конституишу у посебну социјалну заједницу, прихватајући једно име (Србљаци).

Ослободилачка борба у XIX вијеку и проширење црногорске државе на простор источно од Кома и Трешњевика, као и нови друштвено-економски и културни процеси, зауставили су процес саплемењавања неvasојевићких родова у посебно племе, које то није било „ни по чему“. Тај процес асимиловања, саплемењавања с Васојевићима, с једне, и потискивања старијег слоја становништва, новодосељених братстава и родова из Црне Горе, њихова миграција према Србији, затим покушаји самоорганизовања и племенског груписања према племену Васојевића — текао је на простору Горњег Полимља око сто педесет година. Временом, истиче С. Вукосављевић, ово становништво се „готово саплеменило“, а име Србљак, по М. Барјактаровићу, проширило се „на све оне који не воде порекло „од Васа“, па било да се ради о староседеоцима или досељеним породицама из којег другог племена Црне Горе и Брда“. Покушавало се да се неvasојевићки родови повежу измишљањем разних родбинских веза, наслањањем на поједина племена у Брдима или старој Црној Гори, међусобно се везујући за измишљеног претка, као што је био случај у вези с именом Ас (Ашани), при чему је чак у свијести створен и фиктивни предак (Асо), прихватљив за све.⁴⁰ Такво груписање и саплемењивање насупрот васојевић-

⁴⁰ О овоме видјети, поред наведених радова о Васојевићима и Горњем Полимљу, још и ово: С. Вукосављевић, *Кроз Васојевиће*, Политика од 17. новембра 1938, стр. 21; исти, *Племеска солидарност код Васојевића*,

ком племену било је могућно зато што је осим малог шекуларског племена у Горњем Полимљу било још неколико мањих социјалних заједница (Велика, берански крај, Горња Села) са којима су се Васојевићи од почетка заједничког живота на овом простору конфронтирали, али и оробавали и ступали у друге пријатељске везе (кумство, побратимство и сл.).

Шекулар је још у XVIII вијеку био организован у мању племенску заједницу, па су Васојевићи Шекуларце више респектовали, нарочито у борби за одбрану територије Горњег Полимља од Климената. Но, најбитнија у свему томе била је околност да су Васојевићи, Шекуларци и остали Србљаци више од два вијека водили заједничку борбу против османске власти и што их је та борба зближавала и уједињавала. Солидарност је потискивала племенски сепаратизам, партикуларизам, антагонизам и друге друштвене појаве, карактеристичне за ондашњи степен развитка друштвено-економског племенског живота. Зато повремене међуплеменске трзавице, сукоби и друге негативне појаве карактеристичне за племенско друштво уопште, посебно у односима племена Црне Горе и Брда, на простору Горњег Полимља никад нијесу могли изазвати већу конфронтацију Васојевића и Србљака, а камоли племенско ратовање и истребљивање, чега је било код сусједних брђанских и црногорских племена. Умјесто тога, они су дуго били принуђени да заједнички ратују са сусједним сјеверноалбанским племенима, која су им притискала планине и друге животне просторе.

* * *

За усклађивање међуплеменских односа у овом крају била је од битног значаја чињеница да су и Васојевићи и Србљаци, односно Апани, осим донекле Шекулараца, били изједначени у социјалном положају; били су, углавном, зависни сељаци, чифчије, истина с лабавим везама с феудалним господарима — агама и беговима из Гусиња, Пљава, Бихора, Рожаја и Пећи. Феу-

Политика од 16. јануара 1939; исти, *Организација динарских племена*, Београд 1957, стр. 2—5, 19, 63, 83—85; др Милисав Лутовац, *Критика на „Племе Васојевићи“* од др Р. Вешовића, Београд 1936, стр. 2—8; исти, *Симбиозе, племенске трансплантације и саплемењивања у неким областима Југославије*, Гласник Етнографског института, САНУ, књ. XVII—XVIII, Београд 1971, стр. 25—42; Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 118—278; М. Барјактаровић, *Етнички развитак Г. Полимља*, стр. 190—196; Миомир Дашкић, *Хајдучија и четовање као форма ослободилачке борбе у Горњем Полимљу од почетка XVIII вијека до краја 70-их година XIX вијека*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, VI, Пријепоље 1978, стр. 95—104, и др.

далци су нарочито од почетка XIX вијека лоше гледали на снажење и једне и друге социјалне заједнице, па су разним средствима настојали да их разједине, разбију. Једно од таквих средстава била је и исламизација појединих родова, везивање племенских главара — војвода, кнезова и барјактара — за турску власт. Али, стална борба коју је класно угњетено сељаштво водило на овом простору да би постало слободан власник земље и побољшало свој социјални положај, уклањала је постепено оно што је стајало на путу том циљу.

Солидарност у одбрани племенских граница, заједничких планина, пашњака и друге имовине и жеља да се племенска територија прошири стварале су основу за трајније зближавање и изграђивање јединства Васојевића и осталих мањих социјалних заједница. Ваља додати да је Горње Полимље од краја XVII вијека било окружено турским градским насељима и исламизираним становништвом словенског и албанског поријекла, те се у таквом окружењу морало градити заједништво, учвршћивати унутрашња племенска организација и њена војна снага, ти битни одбрамбени механизми племенске самоуправе. Од почетка XIX вијека томе су, разумије се, знатно доприносили и утицаји из два национална државна језгра — Црне Горе и Србије.

Са Цетиња и из Београда пружана је још од почетка XIX вијека подршка бунама, устанцима и ослободилачким покретима у горњем току Лима. За отклањање размирица и изграђивање племенске солидарности било је значајно и уздицање слоја племенских главара и народних првака, који су се још у првој половини XIX вијека, под утицајем националне пропаганде из Црне Горе, а дијелом и Србије, почели еманциповати од турске власти и постајати организатори ослободилачке борбе, радећи на присаједињењу Васојевића, односно Горњег Полимља, Црној Гори. Њихова улога ће доћи до изражаја у доба игумана Мојсија Зечевића (друга четвртина XIX вијека), а нарочито за вријеме књаза Данила, који је свуда око Црне Горе разгарао ватру антитурске борбе, па, разумије се, и у Горњем Полимљу, које је у том периоду било једно од веома значајних подручја националног дјеловања Црне Горе.

* * *

Племенска аутономија Васојевића, заснована на уским родовским схватањима, донекле се негативно манифестовала — изазивала је међуплеменске размирице, забевине, надгорњавања, потискивање слабијих неvasојевићких родова од јаче племенске организације, што је успоравало ослободилачку борбу. Али то није била никаква специфичност овога краја — код неких других племена (Куча, Пипера итд.) та појава је била много

изразитија. Васа Чубриловић, врсни познавалац племенског друштва у нас, каже у вези са тим да је „аутономија црногорских племена при истискивању турске власти из своје средине због ових особина њихова друштва постала (је) и велика сметња изграђивању домаће власти и своје државе. Цео XVIII век и прве половине XIX века најбољи људи Црне Горе улагаће огромне напоре да се племена обуздају, међусобно повежу и упуте у правцу изграђивања државе“.⁴¹

И најбољи људи Васојевића у првој половини XIX вијека чинили су такве напоре да обуздају самовољу свог племена, да међусобно повежу неvasојевићка и васојевићка братства, да их усмјере на заједничку борбу за социјално и национално ослобођење и да овај крај присаједине слободном дијелу Црне Горе. Процес повезивања Васојевића и осталих племенских групација у Горњем Полимљу, све док се почетком друге половине прошлог вијека нијесу и овдје почели конституисати (на једном дијелу привремено) органи црногорске власти, као резултат револуционарне борбе (1853—1862) — текао је доста споро, јер племе није имало довољно оних снага које би убрзале уједињење и зближиле разне племенске интересе.

Ипак, зближавање Васојевића и Србљака ишло је нешто брже него код неких других племенских заједница у сусједству, захваљујући чиниоцима о којима је већ било ријечи. Етничко уједињавање на овом географско-историјском простору убрзао је, прије свега, утицај спољњег фактора — јавило се као негатива жеље непријатеља да разбије племенску аутономију и кохезионе установе племенске организације. Из овог и неких других разлога још у XVIII а нарочито у првој половини XIX вијека у Горњем Полимљу је створен доста чврст савез између Васојевића, Шекулара, Велике и других мањих друштвених заједница — родова и братстава неvasојевићког поријекла. Васојевићи су, иначе, и у XVII и XVIII вијеку повремено улазили у племенске савезе с Кучима, Братоножићима, Пиперима, Морачанима, Ровчанима, Бјелопавлићима, а изузетно и с појединим сјеверноалбанским племенима, ради заједничке борбе против турске власти, у циљу одбране привилегија и унутрашње племенске самоуправе.⁴² То искуство користили су и у повезивању са Србљацима све до друге половине XIX вијека, кад ослободилачка борба добија нов, квалитетни израз, подстицана, усмјеравана и вођена од званичних политичких кругова са Цетиња. Тако је ослободилачка борба становништва Горњег Полимља ушла у своју не само вишу организациону него и одлучујућу фазу, чији ће резултат бити постепено проширивање граница

⁴¹ Васа Чубриловић, *Периодизација историје Црне Горе у новом веку*, Глас CCLV, књ. 11, САНУ, Београд 1963, 119.

⁴² *Историја Црне Горе*, књ. III, стр. 141, 292, 294, 333, 335, и др.

Црне Горе на овој страни, успостављање власти њеног владара, увођење њеног законодавства, државних институција, просвјетних установа.

АДМИНИСТРАТИВНО-УПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ГОРЊЕГ ПОЛИМЉА У XVIII И XIX ВЈЕКУ

У административно-територијалном погледу Горње Полимље је од краја XVII вијека па све до административно-управних реформи извршених у Османском царству 1864. односно 1865. године било у саставу скадарског санџака, односно пашалука.⁴³ Прије почетка XVIII вијека ова област је повремено чинила саставни дио и сусједних санџака — херцеговачког и призренског. Ипак, њено припајање овим санџацима било је краткотрајног карактера; до тога је долазило у ванредним ратним условима.

Горње Полимље је пало под турску власт 1455. године (Будимље, Бихор и Никоље), када и Призрен.⁴⁴ Послије тога турска власт је претворила српске средњовјековне жупе у истоимене нахије — Будимље, Плав, а јавља се и нахија Изла Река. Будимље, градско насеље типа трга, од почетка турске владавине било је центар истоимене нахије и сједиште кадије.⁴⁵ Будимље и Бихор се 1477. године помињу у саставу херцеговачког санџака.⁴⁶ Одмах је затим читава област Горњег Полимља припојена скадарском санџаку. У дефтеру скадарског санџака из 1485. године нахије: Плав, Изла Река, Будимље, Бихор и Коморан пописане су са свим насељима као санџак-бегов хас.⁴⁷ Из турских пописа с краја XV вијека произлази да су Бихор и Будимље затим били у саставу призренског санџака.⁴⁸

Горње Полимље се крајем XVI вијека поново спомиње у саставу скадарског санџака. Према попису из 1582. године, Будимље као трг имало је свега 55 кућа.⁴⁹ Нахија је била царски хас, па се

⁴³ Порта је 1865. године донијела одлуку да се спроведе нова организација вилајета у цијелом Царству, а на основу ње је Горње Полимље ушло у састав новоформираног Новопазарског санџака босанског вилајета. Видјети изворе и литературу у мом раду *Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу шездесетих и седамдесетих година XIX вијека*, ИЗ, XXXIV, 1971/1, 55—56).

⁴⁴ К. Јиречек, *Историја Срба II*, стр. 164, 189; *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, Титоград 1970, стр. 223—232; Милисав Лутовац, *Бихор и Корита*, Београд 1967, стр. 14—15; *Историја Црне Горе*, књ. III, том 1, стр. 503—504.

⁴⁵ *Историја Црне Горе*, књ. III, том 1, стр. 518.

⁴⁶ Исто, стр. 504; Хазим Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, стр. 165.

⁴⁷ Defteri i reggistrimit te sanxakut te skodres i vitit I, стр. 73—119.

⁴⁸ Х. Шабановић, *Босански пашалук*, стр. 165; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, стр. 15.

⁴⁹ Б. Бурђев, *Depedögen* — Podgorica, ИЗ, XIX, 1, стр. 61; *Историја Црне Горе III*, 1, стр. 527.

под именом Хас и спомиње 1597. године.⁵⁰ Крајем XVII вијека Будимље се, опет, у административно-управном погледу кратко вријеме налазило у саставу херцеговачког санџака. Тако се 1685. године спомиње „кадија Пријепоља са Будимљом“,⁵¹ из чега произлази да је сједиште кадије било у Пријепољу, у херцеговачком санџаку. Нахије Плав и Изла Ријека административно су, међутим, биле везане и почетком XVII вијека за скадарски санџак, што потврђује попис села овог дијела Горњег Полимља (плавско-гусињски и андријевички крај) који је сачинио Маријан Болица.⁵² У Боличином опису скадарског санџака као најсјеверније село у Горњем Полимљу пописано је Трепаче (Трепча — М. Д.), што упућује на закључак да будимски крај и Шекулар нијесу онда били у саставу скадарског санџака.

У вријеме ратова Турске са хришћанским силама административне промјене, изгледа, биле су честе. Тако се Плав крајем XVII вијека помиње у санџаку Дукабин, са сусједним кадилуцима Пећ и Бихор.⁵³ Од почетка XVIII вијека Горње Полимље је, по свему судећи, стално у саставу скадарског санџака, односно од 1757. до 1831. године у склопу скадарског пашалука, којим су управљали везири из албанске велике феудалне породице Башатлија.⁵⁴

Крајем XVII и првих деценија XVIII вијека настају хасови у Горњем Полимљу, односно мијењају се дотадашњи имовинскоправни односи. Скадарске паше и локалне турске власти дијелили су опустјелу земљу, и не само њу, раније исламизираним плавским и гусињским породицама, прије свега Шабанагићима и њиховим робацима. Читаво Горње Полимље сада је чинило једну нахију, мударлук, са сједиштем у Гусињу.

Гусиње је све до шездесетих година прошлог вијека било сједиште истоимене нахије, која је обухватала подручје до границе Бихора на сјеверу. Тако је од XVIII вијека од некадашње три средњовјековне српске жупе (Будимље, Плав и Изла Ријека), које су у прва два вијека турске владавине административно-територијално егзистирале као посебне нахије, створена једна нахија.

⁵⁰ Гласник Земаљског музеја за Босну и Херцеговину, св. 1—2, Сарајево 1910, стр. 50, 58.

⁵¹ Глиша Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, Београд 1940, стр. 867.

⁵² М. Болица, *Опис санџака скадарскога*, Старине XII, Загреб, 1880, стр. 166—193.

⁵³ Х. Шабановић, н. дј., 342; исти, *Попис кадилука у европској Турској од Мостарца Абдулаха Хуремовића*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, књ. 54, Сарајево 1942, 341.

⁵⁴ Др Скендер Ризај, *Албанија у XVIII и првим деценијама XIX вијека*, Из историје Албанаца, Београд 1969, 77—98.

На основу података прикупљених од неког хришћанског трговца (свакако из Полимља), у Дубровнику 1853. године, Фрањо Јукић је забиљежио да је Гусиње главна варош „нахије истога имена“ Тачно му је представљено да варош „лежи сјеверно-источно на по' пута између Скадра и Биелопоља, од сваког по 12 сатих удаљена“ „Васојевићи, кнежина християнска, дијели се на горње и долње; горњи преко планине Кома држе се Црногораца, а долњи Туракама; право говорећи нити су једни ни други ичији, долиш своји, и Турци данак једва могу оружаном силом покупити . . .“ Из Јукићевог казивања се види да је и нахија (мудирлук) Бијело Поље, као и нахија Гусиње, била раније територијално-управно везана за Скадар. Јер, Бјелопољци, као и Гусињани, „и остали горштаци овога пашалука само по имену знају за пашу скадарскога; а од осталогa сами себи суде: тко је јачи, тај и квачи; ту обично косовица у шуми суди“.⁵⁵ Положај Васојевића у гусињској нахији слично је приказан, јер ни Гусињани не слушају, као ни остали горштаци, турску власт, него сами себи суде.

По Јукићу, до 1850. године скадарском пашалуку су припадали и „горски придели: Бихор, Рожаје и Пештер“, али сада „Тобоже ради лакшег управљања спадају под нахију Новопазарску“.⁵⁶

Наиме, Бијело Поље, Бихор, Рожаје и Пештер издвојени су из скадарског и припојени босанском пашалуку за вријеме административно-управних реформи Омер-паше Латаса (1850—1852).⁵⁷ Међутим, изгледа да због ратних операција ова административна реформа у новопазарском кајмакамлуку⁵⁸ није била довршена, па је Бијело Поље и даље остало, бар једно вријеме, у домену Скадра. Француски конзул у Скадру Екар у свом опису горње Албаније и Горњег Полимља даје слику гусињског и бјелопољског среза с доста интересантних података. Доњи Васојевићи припадају — каже Екар — гусињском срезу, и на сјеверу се граниче с бјелопољским срезом, чији је центар Бијело Поље, на чији пазар долазе и Васојевићи и друга околна племена.⁵⁹ Пошто су гусињском нахијом управљали насљедно бегови

Иван Фрањо Јукић, *Сабрана дјела II*, Сарајево 1973, 393, 398—399.

⁵⁶ Исто, стр. 399. — Јукић није јасан у томе којој су нахији ови „горски придели“ припадали. Зна се да су Рожаје (Трговиште) били посебна нахија, а Бихором и Пештером је једно вријеме заповиједао забит скадарски Хасан Хот, који се дочепао и забитлука у Бијелом Пољу и у Бихору водио борбу с Адровићима. (Видјети: Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856*, Београд 1971, 46—48; Ејуп Мушовић, *Нешто о Хотима на Пештеру и Хасану Хоту, пештерско-бихорском забиту*, ИЗ, XXXII 1975, стр. 543).

⁵⁷ Х. Шабановић, *Босански пашалук*, стр. 233.

⁵⁸ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи . . .*, стр. 266.

⁵⁹ Н. Hecquard, *Histoire et de'scription de la Haute Albanie*, p. 95—112

Шабанагићи, по њима се онда често и називала — Шабанагића нахија.⁶⁰

У формално-правном погледу Горње Полимље је у цјелини остало у саставу гусињске нахије све до разграничења 1858/59. године, када је једна трећина области, источно од Кома и Трешњевица, у границама Мојански поток — Перућица — Зљоречица — Лим — Требачка ријека — Турија — Бјеласица — Кључ, међународно додијељена Црној Гори. Остали дио Горњег Полимља остао је у саставу Турске. У ствари, скадарски гувернер није имао стварну власт над Васојевићима од 1857. године, када су сами прогласили уједињење с Књажевином Црном Гором. Према црногорским оновременим изворима, књаз Данило је рачунао Доње Васојевиће за своје од 1853. године.

У периоду турске владавине у скадарском санџаку, односно пашалуку, није постојала чврста и јединствена административно-управна подјела на нахије с усталеним границама, као што није постојао ни јединствен систем пореза и дажбина. То се може тумачити специфичним положајем горње Албаније, за коју је административно било везано и Горње Полимље, гдје турска власт није била никад довољно учвршћена, па је горштацима, односно појединим крајевима у скадарском пашалуку, Турска признала одређене административне и пореске олакшице.⁶¹ У питању су, свакако, племена горње Албаније и дијела црногорских Брда, која су успјела да током читаве турске владавине сачувају своју самоуправу и повластице из ранијег турског периода. У вријеме спровођења Танзимата од 1839. године па даље Порта је водила рачуна о тим традицијама, док је друге области, пак, подвргла реформама. Тако је Порта учвршћивала своју власт спроводећи Танзимат, али се до шездесетих година у сјеверној Албанији није ништа мијењало у административно-управном погледу.⁶²

Дакле, у формалноправном погледу Турска није мијењала ништа у овом крају све до закључења мира са Црном Гором 1862. године. Тек после заснивања града Берана (1862), скадарски гувернер је беранску нахију издвојио у посебан мудирлук, односно казу, док је остали дио гусињске нахије и даље остао засебан мудирлук (срез), с тим што је сада смањен — обухватао је само плавогусињску котлину, Велику и Полимље, односно

⁶⁰ Мемоари војводе Гавра Вуковића, Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, 1820—1886, Цетиње 1932, стр. 4—5; Рад. Вешовић, *Племена Васојевићи*, стр. 111.

⁶¹ И. Г. Сенкевич, *Албанија в периоде восточного кризиса (1875—1881)*, Москва 1965, стр. 31—32.

⁶² В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи...*, стр. 290—292.

крајеве од Гусиња до новоповучене црногорско-турске границе на Злоречици и Лиму. У састав мудирлука Беране, поред Хаса и околних села на ободу котлине, улазио је и Шекулар, односно сва територија преосталог дијела Горњег Полимља, до ријеке Љешнице на сјеверу.

* * *

Године 1865. у Турској је донесен декрет о организацији вилајета, умјесто ранијих пашалука. По овом пропису укинута су ајалети у Османској имерији, а умјесто њих формирано вилајети као највеће административно-управне јединице, знатно чвршће везане за централну власт у Цариграду и зависније од ње. Уредбом о организацији вилајета из 1867. године они су се дијелили на санџаке, затим на казе (срезове), нахије и села. Ова административно-управна подјела извршена је по узору на административно-управно уређење ондашње Француске, чији је утицај, иначе, био несумњиво врло велик у Османском царству.⁶³ Према декрету о вилајетима из 1865. године, скадарски санџак је реорганизован у скадарски вилајет, али с нешто измијењеним границама — углавном, имао је нешто мању територију.⁶⁴ Овом реорганизацијом Горње Полимље је изузето из скадарског и припојено босанском вилајету.

Беране је, наиме, према реорганизацији и новој административно-управној подјели, ушло, изгледа, нешто раније у састав босанског вилајета. Овај вилајет је на основу одредаба Уставног закона вилајета босанског (1865)⁶⁵ установљен као јединствена провинција, област — „подијелена на седам санџака или лива“. Осим Босне, у његов састав је ушла Херцеговина, сада као санџак с више каза, чиме је укинут њен статус посебног ајалета, добивен још 1833. године. У састав босанског вилајета ушао је и новоформирано новопазарски санџак,⁶⁶ чије је сједиште било у Сјеници, а чиниле су га казе (срезови): Сјеница, Нови Пазар, Митровица, Трговиште (Рожаје), Беране, Бијело Поље (Аково), Колашин, Пријепоље, Пљевља и Нова Варош.

Новопазарски санџак је формиран нешто прије реорганизације вилајетске управе у Османској империји (1280. године

⁶³ Ахмед Аличић, *Уредба о организацији вилајета 1867. године*, Оријентални институт у Сарајеву, Прилози за оријенталну филологију, св. XII-XIII, 1962—63, Сарајево 1965, стр. 219—220; Мр Емин Плана, *Косово према реформама у Турској крајем XIX и почетком XX века* (докторска дисертација — рукопис), Београд 1973, стр. 33.

⁶⁴ А. Аличић, н. р., стр. 220; И. Г. Сенкевич, *Албанија...*, 32.

⁶⁵ *Босански вјесник*, бр. 4 до 10, од 28. априла до 11. јуна 1866.

⁶⁶ Новопазарски санџак је први пут, изгледа, формиран негде после 1790. године, у доба реформи султана Селима III, али се последице 1817. године више не помиње као посебан санџак. (Др Радмила Петковић-Поповић и Вукман Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, стр. 8—9).

по Хиџри, односно 1863—1864. године). У саставу босанског вилајета остао је од фебруара 1864. до 1877. године, када је новим административним реформама у Турској формиран косовски вилајет у чији састав улази највећим дијелом и новопазарски санџак, заједно са мутесарифлуком Призрен. Отцјепљењем новопазарског санџака од Босне и Херцеговине ова област претрпјеће нове административно-управне промјене и неће више егзистирати у раније успостављеним границама. Мада је укинут као административно-територијална јединица 1877. године (постојао је само 13 година), његово име ће остати као историјско-географски појам за ону област, која се после Берлинског конгреса често називала и земљоузином између Црне Горе и Србије. Дио овог санџака је, осим Турске, која се у њему одржала све до 1912. године, после Берлинског конгреса добио у свом западном дијелу новог окупатора — Аустро-Угарску. У посљедњој четвртини XIX и првој деценији овог вијека, ова област је и даље имала веома значајно мјесто у политичким плановима не само Црне Горе и Србије, односно у њиховим националним програмима, конципираним на историјском праву на ове области и оправданости борбе за истискивање турске и аустро-угарске окупационе власти из ње, већ је била предмет и многих дипломатских разговора, борби и комбинација великих сила, у чему је предњачила Аустро-Угарска, полазећи од својих империјалистичких планова према овој области. Чинила је Аустро-Угарска све, потпомогнута од Немачке, да обезбиди своје позиције у овој области и онемогући заједничке границе Црне Горе и Србије. Настојала је да истискивањем оронуте турске власти успостави у овом важном појасу, који је раздвајао Црну Гору и Србију, своју пуну контролу, да створи плацдарм за даљи империјалистички продор према Косову, Македонији, Албанији и Јеђејском мору. Сва та жиљава, закулисна и тајна дипломатска борба вођена између Србије и Црне Горе, с једне, и Аустро-Угарске и Турске, с друге стране, у којој су учествовале на одређен начин и друге европске велике силе, било да су помагале националне планове Србије и Црне Горе било да су стајале иза аустроугарске и турске политике, као и изузетно сложена етничка и тешка унутрашња друштвено-економска ситуација у овој области, утицали су на продужење њеног имена све до данашњих дана. Међутим, она је и раније, од „почетка турске власти, представљала неки *corpus separatum* у босанском санџаку, односно пашалуку“, а тај положај ће јој у другој половини XIX вијека дати и историјско име — Санџак, мада је новопазарски санџак био расформиран.⁶⁷

⁶⁷ О овоме видјети опширније: Х. Шабановић, *Босански пашалук*, 94, 232—234, 236; А. Аличић, н. рад, 220; Скендер Ризај, *Управна подјела Новопазарског санџака (1877—1902—1912)*, *Наша прошлост VI*, Годишњак Историјског архива у Краљеву, Краљево 1973, 95; Радмила Петковић-Поповић и В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета...*, 9—11; Мита Костић, *Из историје Срба у новопазарском санџаку после Берлинског конгреса 1878.*

Будући да је Горње Полимље било од шездесетих година везано административно и управно за новопазарски санџак, и оно се на одређен начин нашло у жижи међународног интересовања. Аустро-Угарска је и у односу на ову област имала империјалистичке планове и настојала да замијени турску власт. Тако ће се, осим природног интересовања Црне Горе и њеног настојања да се прошири на ову област, и сличних планова Србије о проширењу све до Лима, од шездесетих година XIX вијека и једна империјалистичка страна сила појавити као чинилац у истискивању турске власти и замјењивању својом. У тим историјским констелацијама и координатама, ослањајући се на Црну Гору, борило се горњеполимско становништво за своје социјално и национално ослобођење све до коначног слома Турске 1912. године.

* * *

Организовањем вилајета, дакле, од фебруара 1864, односно 1865. године, берански крај је издвојен из састава скадарског пашалука и као каза, у саставу новопазарског санџака, Беране је чинило дио босанског вилајета. Године 1868, када је формиран призренски вилајет, у његов састав је, осим каза Призрен, Приштина, Гњилане, Вучитрн, Тетово и Љума, ушло и Гусиње као центар истоимене казе.⁶⁸ Тако је Горње Полимље овим реформама не само подијељено на двије територијално-административне јединице — казе (среза) — већ се нашло и у два различита вилајета: у босанском, с политичко-административним центром у Сарајеву, и призренском, с центром у Призрену. Особито је карактеристично то што је читаво Горње Полимље изузето из скадарског пашалука. То, свакако, није било случајно, јер је скадарски вилајет, с изузетком Подгорице и околине Бара и Улциња, био организован углавном у етничким границама. Нова територијално-административна подјела Горњег Полимља имала је и негативан одраз на даљи развој политичких, па и друштвено-економских прилика у овој области, јер је вјештачки дијелила овај етнички готово јединствен простор, што ће особито доћи до изражаја у вријеме велике источне кризе изазване устанцима у Херцеговини и Босни, на Лиму и другим крајевима на Балкану (1875—1878).⁶⁹

Гласник Скопског научног друштва, књ. XXI, Скопље 1940, 96—99; Иван Косанчић, *Новопазарски санџак*, Београд 1912, 1—69; Боко Д. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878—1912*, Титоград 1973, 22—24, и др.

⁶⁸ Рмин Плана, *Косово према реформама...*, стр. 34.

⁶⁹ Администрација се обавља с новим административно-управним центрима — Сарајевом и Призреном, али се народни главари и други људи и даље често обраћају скадарском валији. С обзиром на то да су у Скадру били акредитовани конзули европских држава, главари и појединци нај-

До великих промјена изазваних устанком у Горњем Полимљу 1875—1878. године, односно до новог територијалног проширења Црне Горе на овој страни, према одредбама Берлинског конгреса (1878), беранска каза је захватала територију беранског краја, која се у документима често назива и Беранском нахијом, а од 1878. године оба та појма замјењује, најчешће, назив Доњи Васојевићи. Беранској кази, чије је политичко-административно и привредно сједиште било у новоформираној вароши Беранима, припадала су 32 села. И Шекулар, „највеће племе“ послије Васојевића, био је све до 1878. године у саставу ове казе, али је по разграничењу припао Црној Гори.

Ова је каза била насељена углавном црногорским, односно српским живљем. Муслимана у околним селима било је веома мало, јер су у току ослободилачких покрета, педесетих и почетком шездесетих година, потурчењачке породице највећим дијелом прешле поново у православље, или су се иселиле у околне, хомогеније муслиманске средине.⁷⁰ Према ономе што је од људи из овог краја забиљежио Милан Б. Милићевић, у Васојевићима је послије 1862. године било потурчењака „само у Беранима, у Доњој Ржаници, у Пепићу и у Црном Врху. Они и сада знају од кога су племена српскога и рођакају се са њим. Свакад на дан, који су славили док су били у својој вери, купују ракије те поје људе“.⁷¹ Муслиманске породице у Доњој Ржаници и Црном Врху одржале су се све до устанка у Васојевићима 1875, односно 1876. године, када су се привремено повукле у град Беране, напустивши своја имања. Беранска каза, углавном, по свом етничком саставу била је чисто црногорска, односно српска, а у вјерском погледу компактно православна.

Статистички подаци с почетка XX вијека приказују да је у беранској кази било 1.501 православно домаћинство, од којих 87 кућа у вароши Беранима.^{71a} Таква компактност становништва овог краја, ослонац на Црну Гору, одржавање сталних веза са Цетињем, а повремено и с Београдом, утицали су на јачање националне свијести, подстицали тежње народа за политичком и социјалном еманципацијом од турске власти и феудалног система. Традиционална и упорна борба за одбрану унутрашње племенске самоуправе, на коју је стално насртао фанатизовани и безгранично нетрпељиви феудални господарећи слој, који је предводио муслиманске масе, подстичући их против црногор-

више жалби упућују онамо. Турска власт је то користила и, упућивањем молби и жалилаца на вилајетске владе у Сарајеву и Призрену, још више одуговлачила рјешења. Оваква подијељеност Горњег Полимља представља тешкоћу и са становишта историјског проучавања све до 1878. године.

⁷⁰ О исламизацији и сузбијању ове појаве у Васојевићима биће више ријечи у једном мом другом раду, а у овом ћу нешто више рећи само о исламизацији у XVIII вијеку.

⁷¹ М. Б. Милићевић, *Нешто о Васојевићима*, Гласник СЈД, св. XXII, Београд 1867, стр. 71.

^{71a} Иван Косанчић, *Новопазарски санџак ...*, стр. 17—19.

ског и српског живља, као и настојање турске власти да разбије старе самоуправне организације и механизме одбране становништва у Васојевићима — дала је и позитивних резултата. Наиме, у тој сталној борби овај крај је успио да се избори и за етничку и вјерску компактност, да аграрне односе, посебно у беранском крају, кроз дуг процес ослободилачке борбе учини повољнијим него у било ком турском крају на Балкану у другој половини XIX вијека.

* * *

Каза Гусиње је све до 1877. године, односно до новог проширења црногорске државе у Горњем Полимљу 1878. године, захватала 30 села и двије варошице: Плав и Гусиње — у плавогусињској котлини, и сва полимска села до Перућице и Злоречице.⁷² Послије 1878/79. године, када су села Пода, Анжелати, Цецуни, Горње Луге, Утолина, Мурина, Грачаница, Зориће, Машница и Велика припала Црној Гори, територије ове казе је знатно смањена. Наиме, по одлукама Берлинског конгреса, требало је да и Плав и Гусиње с околином, све до пребена Проклетија, припадну Црној Гори, али због познатог отпора реакционарних албанских феудалних елемената, које је подстрекивала Порта — у чему је плавогусињски домаћи феудални слој с Али-пашом Гусињским на челу имао врло значајну улогу — плавогусињска област је остала Турској и послије 1878. године. Већину становништва гусињске казе чинило је од XVIII вијека муслиманско становништво словенског и албанског етничког поријекла. У овој облати живјели су и католици Албанци (село Вусање и др.).⁷³

* * *

Каза (срез) као административно-територијална јединица разликовала се од мудирлука, односно старог кадилука, по томе што је на њеном челу стајао кајмакам, који је управљао грађанским, политичким и финансијским пословима и био директно потчињен мутесарифу. Кадиде су задржале само судску функцију.

Хришћански живаљ био је заступљен преко својих представника у меџилису, судском вијећу, којим је у грађанским споровима председавао кајмакам. У Беранима од 1862. до 1866. године, па и касније, извори често спомињу као чланове меџилиса попа Јосифа Поповића, односно његове помоћнике Лабуда

⁷² Милош Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, стр. 135 и даље.

⁷³ А. Јовићевић, *Плаво-гусињска област...*, Насеља, књ. X, Београд 1921, стр. 410—432, 459—502.

Рмуша и Мира Дедовића, затим Панта Цемова, Радојка Булића и друге истакнуте прваке народа овога краја. Утицај представника православног живља у меџлисима на доношење судских одлука био је сасвим безначајан, што се може видјети из докумената, као и писања ондашње штампе, у којој се истиче да они немају готово никаквог утицаја на одлуке кајмакама. Милан Б. Милићевић биљежи да су у Беранима поред Ракин-бега сјеђела и „два Србина Маро (Миро — М. Д.) Дедовић и Лабуд Рмуш, као нека контрола, али узалуд, кад он опет чини шта хоће“.⁷⁴

Са формирањем Берана и стварањем беранске казе у вароши се формирала мала турска колонија, коју су чинили официри, чиновници и њихове породице. Од почетка је био веома бројан турски гарнизон. Дакле, војни и управни функционери, као и војници, били су први становници новооснованог градског насеља. С обзиром на политички и војно-стратегијски значај Берана, поред кајмакама сјеђели су кадија и више административних службеника који су обављали административне послове у кази (срезу). Све турске функционере и службенике постављали су виши надлежни органи. Они су именовали и чланове меџлиса. Црногорском, односно српском живљу остављено је једино право да бира старјешине села, зване мухтаре, кметове, или, како су их Турци често још називали, главне старце. Али, и сваки избор мухтара, сеоскога кмета, постајао је пуноважан тек кад на њега даде сагласност кајмакам. У сваком селу бирани су кмет „и по који његов помоћник“, које је обавезно потврђивала турска власт. Улога сеоских кметова била је значајна у првој половини XIX вијека. Они су обављали многе функције у селу и доносили судске и друге одлуке.⁷⁵ О улози сеоског кмета у Васојевићима последије спровођења танзиматских реформи М. Б. Милићевић је записао сљедеће: „Тај има само да наређује људе с колима или с коњима, да чине измет Турцима, да збере порез и однесе мудиру и друге заповести Турске да објављује и извршује, а никоме не може пресудити ништа ни за две паре“.⁷⁶

У Беранима и Гусињу кајмакама су обављали и судску власт у грађанским спровима. Како су од суђења имали материјалну корист и често од парничара примали мито и напојницу,

⁷⁴ М. Б. Милићевић биљежи 1867. године да власт у Беранама држи мудир који је „старешина народу, а војсци је поглавар бимбаша“ Мудир је био Ракин-бег, Стамболија, који је „скитајући по мудирлуку научио српски“. Дакле, људи из Васојевића још су називали кајмакама мудиром, по ранијем називу административно-територијалне јединице. (*Нешто о Васојевићима* . . . , 73).

Међутим, у црногорској грађи из 1863—1864. Беране се називају казом, а васојевићки главари се жале Цетињу и Скадру на неког Селим-бега, кајмакама у Беранама. (Ристо Ј. Драгићевић, *Васојевићи и Цетиње 1863*, Записи, књ. XXII, 1939/1, 15—24).

⁷⁵ О установи кмета и кметовања у Васојевићима видјети: др Илија М. Јелић, *Васојевићки закон од дванаест точка*, Београд 1929, стр. 17—21.

⁷⁶ М. Б. Милићевић, *Нешто о Васојевићима*, стр. 73.

били су заинтересовани да имају што више спорова међу православним свијетом и одбацивали су сваку помирљиву одлуку коју би донијели сеоски кметови и други народни главари. Документи показују да су мудире, односно кајмакама, одлуке народног племенског суда обавезно поништавали, а парничаре мимо њихове жеље изводили на суд. Тако Селим-бег, кајмакам Берана, за кога се каже да је среброљубац и корупционаш, „по пет пута суди једну пресуду, данас суди и онога човјека криви, па сјутра онога што је данас крив био научи да му мито донесе, па пошто мито прими онога кривога оправда, а правога човјека окриви; последије га онај сиромаш опет мити што је данас прав био те све по два мита прими. Сад такође узима земље људима које су прије двадесет година продате биле, те их опет даје онима што су и(х) продали и то чини пошто мито прими...“⁷⁷

Због оваквог рада беранског кајмакама Селим-бега војвода Миљан Вуков и васојевићки главари жалили су се црногорском књазу, а упућивали су жалбе и Јовану Вацлику, црногорском конзулу у Скадру, доказујући штетност и неправичност оваквих судских одлука, којима је „узмутио и узнемирио“ народ. Тражили су да Вацлик посредује код скадарског паше да овог кајмакама, који овакву неправду чини, „миче између ове биједне сиротиње“.⁷⁸

О неправедним поступцима и неправичним судским одлукама беранских и гусињских кајмакама има и касније свједочанстава. Људи из околине Берана саопштили су М. Б. Милићевићу да мудир берански Ракин-бег стално понавља народу: „У мене је тамница, у мене је бој, а у мене глоба: нико други ту нема илаке“ Да би избјегли посредовање турских функционера, који су безобзирним судским одлукама наносили велику неправду хришћанима, народни главари су настојали да људе потајно измире, како не би излазили на парничење пред турске органе, „на суд Турчину своје душманину“.⁷⁹

У својој суштини овакав судски систем највише је водио експлоатацији и обесправљивању хришћанског живља пред турским судовима и управним органима. Због тога су често неправичне одлуке биле узрок конфликта и немира.

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ — ЗАВОБЕЊЕ ЧИТЛУЧКОГ СИСТЕМА

Насељавање Горњег Полимља Васојевићима и разним братствима (родовима) из других брдских и црногорских племена трајало је релативно дуго. У другој половини XVIII вијека завршена је борба за превласт у овој области коју су више деценија

⁷⁷ *Записи*, књ. XXII, (1939), стр. 20.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ М. Б. Милићевић, *Нешто о Васојевићима*, 74.

водили солидарно Васојевићи, Шекуларци и Србљаци, с једне, и Клименти и нека друга сјеверноалбанска племена, с друге стране. Клименти, помогнути повремено од других сусједних албанских племена, још од краја XVII вијека почели су да притискају старије српско становништво у околини Гусиња и Плава, а после је дјелимичне миграције 1690. године закорачили су и дубље у Лимску долину. То је још више покренуло српско становништво на сеобу правцем тока Лима и даље према сјеверу, све до Срема⁸⁰ и других крајева сјеверно од Саве.

Ратови хришћанских земаља и Турске с краја XVII и у првој половини XVIII вијека имали су за последицу иселавање знатног дијела српског становништва из Плава, Гусиња, Будимља, Бихора, Бијелог Поља и с горњег тока Ибра, а напоредо са тим и надирање албанских племена, нарочито Климената, који су захватили „лимску долину од Плава до Будимља и све планине од Комова до близу Гусиња“.⁸¹ Али, на простору Горњег Полимља ова „арбанашка пустиносна река“ — како каже Ј. Томић — која је „са невероватном брзином“ продирала према сјеверу, сукобила се с Васојевићима, Шекуларцима и Србљацима уопште, па је после дуге и жилаве борбе заустављена и одбачена према сјевероистоку и истоку.⁸² Није Албанцима помогло ни то што је Турска у другој половини XVIII вијека повлађивала албанским исламизираним племенима — Васојевићи и Србљаци су успјели не само да зауставе њихов продор него и да их потпуно избаце из Горњег Полимља, односно са простора између Плава и Будимља. „Васојевићи и Ашани су“ — каже С. Вукосављевић — „овде затворили Лимску долину арбанашком усељавању“.⁸³ Али, ако су Клименти били спријечени да населе Горње Полимље, није им био спријечен пут ширења према планинама Сјекирици, Мокрој, Цмиљевици и Ругови, а знатан број је трајно насељен и у Плавогусињској котлини.⁸⁴

Васојевићи и многи други родови из старе Црне Горе и Брда усељавали су се у Горње Полимље упркос тешким друштвено-економским и политичким условима живота, сталном турском притиску, похарама и другим зулумима, као и дугој борби с Климентима и другим сјевероалбанским племенима. Тако су већ у другој половини XVIII вијека створили заједно с Кучима снажан одбрамбени појас према Албанији, који се био толико „истањо“ миграцијама после је 1690. године. То усељавање је оснажило ослабљено словенско становништво на простору између Плава и Бихора. Захваљујући усељавању Васојевића и појединих братстава из Брда и Црне Горе, одржан је кон-

⁸⁰ А. Јовићевић, *Плавогусињска област*, 411—412.

⁸¹ Р. Вешовић, *Племена Васојевићи*, 288.

⁸² Јован Томић, *О Арнаутима у старој Србији и Санџаку*, Београд 1913, стр. 66—68.

⁸³ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, стр. 51—52.

⁸⁴ А. Јовићевић, н. дј., 418—423.

тинутет српског становништва. Додуше, новодосељеници настањени у ближој околини Гусиња и Плава, Кучи и други Црногорци, као и Арбанаси, брзо примају ислам, па тако јача муслимански елемент који је чинио језгро ових насеља још од прве половине XVII вијека, да би се крајем тог вијека измијенила структура становништва и у околним селима.⁸⁵

Васојевићи су се насељавали у полуопустјелој Лимској долини у вријеме када је нагло слабила централна власт у Турском царству. Локална власт није поштовала Портине одлуке, на све стране су се запажали знаци распадања спахијско-тимарског система и прелажења на читлучки систем производних односа. Б. Бурђев о овој појави каже: „Готово два века (XV и XVI) мање-више непокретни турски феудализам почео је у XVIII веку да се креће да у XVIII веку пређе на читлучење. „Природни односи“ су нестали. У таквим приликама ширењу аутономије на селу није било места“.⁸⁶

Читлучење у нашим земљама је настајало узурпирањем сљачких баштина од стране представника феудалне класе. Тај процес је текао мимо одобрења османске власти. Његови прогагонисти су били локални силници, који нијесу хтјели да привређују.⁸⁷ У оним областима гдје је била јака, државна власт је спречавала читлучење. Међутим, у Горњем Полимљу није био такав случај. Овдје је државна власт била ослабила, па су домаћи муслимани, феудални господари, ојачали. Они су постали закупи пореза и државних прихода. Наплаћивали су од раје више пореза и дажбина, а држави закидали. Чести ратови и расипнички живот султана и великодостојника тражили су много финансијских средстава, а она су се могла добити једино увођењем нових пореза и других дажбина. У другој половини XVIII вијека у већини ајалета валије наплаћују као свој приход мирнодопски прирез, а у вријеме ратова повећавају ратни прирез.

У скадарском пашалуку, у чијем је домену било Горње Полимље, крајем XVIII вијека настаје позната феудална анархија, која ће довести до одметања Махмуд-паше Бушатлије од Порте. Махмуд-паша је енергично радио на стварању аутономне кнежевине у сјеверној Албанији, организујући велику војску у којој је било и доста хришћана, и борио се за проширење скадарског пашалука. Његово одметање и ратовање било је праћено разарањем привреде, повећањем терета на хришћане: повећани су порези, дажбине, намети и службе. Локално племство у Плаву, Гусињу, Рожајима, Бихору и Бијелом Пољу држало је стра-

⁸⁵ *Историја Црне Горе*, књ. III, том, 1, 539.

⁸⁶ Б. Бурђев, *О кнезовима под турском управом*, Историјски часопис САН, I, св. 1—2, Београд 1949, стр. 147.

⁸⁷ Појаву читлучења веома је сликовито описао Прота Матија Ненадовић. (Видјети: Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Београд 1947, стр. 42—43).

ну скадарског везира, док су се Колашинци и други феудалци из босанског пашалука борили против њега, сматрајући га одметником. То анархично стање трајало је више посљедњих деценија XVIII вијека и одразило се на положај становништва Горњег Полимља.⁸⁸

Општи друштвено-економски процеси, а прије свега читлучење, још више су утицали на слабљење Османског царства. Масовни ослободилачки покрети и устанци изазивани ратовима хришћанских сила против Турске убрзавали су распад тимарско-спахијског система, а упоредо с тим је слабила и турска администрација. Нови феудалци — бегови и аге (читлук-спахибије) — у Горњем Полимљу лакше су узурпирали земљу, јер је она била остала добрим дијелом без сељака, без раје, која се иселавала послѣ сваке веће буне и устанка. Нови феудални господари, за разлику од ранијих спахија, нијесу имали готово никакву војну обавезу према султану. То је водило даљем заощтравању противрјечности у османском друштву и на линији централна власт — локално племство.

У XVIII вијеку нестало је потпуно хаса земље на простору Горњег Полимља. Ранији имовинскоправни односи на овом подручју замијењени су читлучким. Напуштену земљу скадарске паше су подијелиле за вјерност угледним исламизираним родовима, братствима у Плаву и Гусињу. Читава територија Горњег Полимља била је у другој половини XVIII вијека издијељена на читлуке феудалаца из Плава и Гусиња и бегова Ђоровића из Бихора. Читлуке у селима Горњег Полимља имале су ове плавско-гусињске породице: Шабанагићи, Рецепалићи, Куртагићи, Омерагићи, Муратовићи, Смакочевићи, Шеовићи, Ибраимагићи, Башагићи, Муламекићи (Кадићи), Шестовићи, Садихи и Бумбаревићи.

Шабанагићи (од Шабан-бега, родоначелника ове беговске куће из прве половине XVIII вијека) узурпирали су највише баштина — читлука. Дуже ће бити господари читаве области Горњег Полимља и носиоци локалне управне власти. Као што смо раније рекли, по њима се Горње Полимље све до средине XIX вијека и називало Шабанагића нахија. Нахијом су управ-

⁸⁸ Сафет-бег Башагић, *Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине*, Сарајево, 111; Богољуб Петковић, *Махмуд-паша Бушатлија од 1787—1796*. Прилог за једну монографију, ИЗ, књ. XIII (1957), 214—215; Борђе Д. Миловић, *Махмуд-пашине акције и одметање од Проте у свјетлости неких досад неизнетих млетачких докумената*, ИЗ, XIV (1958) 286—289; Мунџаба Спахо, *Скадарски мутесафир Махмуд-паша Бушатлија према турским документима*, ИЗ, (1963), 669—681; *Историја Црне Горе*, III, том 1, 419.

љали из свога сједишта Гусиња. Из ове феудалне куће познати су од краја XVIII вијека као мудире: Мехмед-паша, Бул-бег, Булбеговић и Али-бег Гусињски. Њихова власт у овом крају била је наследна све до друге половине XIX вијека. Уз Шабанагиће су се уздигли као значајни феудалци и њихови рођаци Пашићи и Реџепагићи. — Скадарске паше Бушатлије, будући да су се борили против реформи Порте, жељеле су да имају добре односе са Шабанагићима и осталим беговима и агама у Горњем Полимљу. Зато су им помагали када је требало гушити покрете и устанке Васојевића, а Шабанагићи су заузврат подржавали Бушатлије, борећи се на њиховој страни против Порте. Беглуди Шабанагића и њихових рођака Реџепагића и Пашића простирали су се од Гусиња до Бихора. Беглуди су били знатно већи посједи од агалука — неки су обухватили чак до десет села. Агалуди су, обично, били мањи — обухватили су једно, највише два мања села, а било је случајева да је у неком селу имало више читлука чији су господари били ситнији феудалци — аге.

Послије Шабанагића, Реџепагићи су имали највише читлука у Горњем Полимљу. Бегови из ове феудалне куће јављали су се као такмаци Шабанагићима. До почетка друге половине XIX вијека држали су читлуке, односно беглуке, у селима: Коњусима, Првошевини, Пеовцу, Присоји (Салевићу), половини Булића, половини села Забрђа, у Краљима (дијелили су их с Пашићима), Божићу, дијелу села Слатине, Трешњеву, Трешчи, Дапсићу, дијелу Доње Ржанице, Будимљу, Велики, Машници, Градачком Потоку, Буђевици, Шеовици и Буричкој Ријеци. Све до устанка у Горњем Полимљу 1853—1858. године на посједима бегова Реџепагића живјело је више од 500 сељачких породица, односно сељака чифчија — држалаца баштина. Али разграничењем Црне Горе и Турске 1858/59. године Реџепагићи су трајно изгубили читлуке у Коњусима, Пеовцу, Присоји, Забрђу, Краљима, Божићу, Слатини, Трешњеву и Трешчи, дијелу с десне стране Требачке ријеке, која је постала црногорско-турска граница. Послије црногорско-турског рата 1862. године ови феудалци су поново успоставили феудалне односе у оним селима која су остала у Турској.

Посједи осталих плавско-гусињских феудалаца — бегова и ага — били су овако распоређени: Омерагићи су држали читлуке у Новшићима, Горњој Ржаници, Мартиновићима, Војном Селу (Плаво-гусињска котлина), затим у беранској нахији (Полица, Бабино), Мурици и дијелу Коњуха (до 1859), а неке мање читлуке су имали и у још неколико села; Кутагићи су посједовали агалуке у Грачаници и у половини села Забрђа (одакле су потпуно истиснути педесетих година); Муратовићи су имали читлуке у дијелу села Грачанице; Шеовићи су држали Калудру, Горажде и Горња Села; Ибрахимагићи су располагали агалуди-

ма у дијелу Доње Ржанице; Башагићи су држали село Загорје; беговима Ђоровићима припадала је Винацка.⁸⁹

Поједине феудалне породице сукобљавале су се, разрачунавале и отимале о читлуке у Горњем Полимљу. У вријеме опште анархије каква је владала у доба управљања Бушатлија у Скадру, током последње четвртине XVIII и прве три деценије XIX вијека, неке феудалне куће су потпуно уништене. Разумије се, обрачунавање међу феудалцима и уопште анархично стање највише су погађали рају, сељаке-чифчије. Јер, поједини бегови и аге мобилисали су их за борбу против својих противника. Шабанагићи су у тој борби успјели да потпуно затру аге из рода Смакочевића, Реџепагићи су поубијали Ђумбаревиће, а Садихи су изумрли. Шабанагићи су заједно с беговима Ђоровићима, по наредби виших турских власти, уништили или протјерали осигоне феудалце Шемовиће, господаре Будимље (по свему судећи, били су угледан српски род прије преласка на ислам крајем XVII вијека), због којих су страдали не само српски сељаци-чифчије, који су били принуђени да се иселавају, него и муслимани у околини. Да би се одржали на својим баштинама, и хришћански сељаци — чифчије помагали су Шабанагиће и Ђоровиће да сруше феудалце Шемовиће. Њихове читлуке су подијелили Шабанагићи и Ђоровићи. Шабанагићи су истјеривањем Шемовића из Будимље увећали своје беглуке (највјероватније крајем XVIII вијека), па су у том крају постали господари плодне равнице (Буче, Пешца, Лужац, Долац, село Беране, Будимља, Доње Луге, Петњик). Бегови Ђоровићи, најјачи феудалци сусједног Бихора,⁹⁰ као награду за учешће у потискивању Шеховића из бивше будимљанске нахије добили су од скадарског паше у посјед-читлук врло плодно село Винацку. У овим међусобним обрачунама читлук-сахибије су се користиле снагом својих чифчија. Према доста увјерљивом предању, Мехмед-паша Шабанагић је протјерао феудалце Шемовиће према Новом Пазару уз помоћ Васојевића и других досељеника из Црне Горе и Брда, као и чифчија — Срба старосејделаца.⁹¹

Тако је још у XVIII вијеку нестало хаса земље, односно старих имовинскоправних односа у Горњем Полимљу. Ријечју,

⁸⁹ Г. Вуковић, *Војвода Миљан Вукоз и Васојевићи*, стр. 4—15; А. Јовићевић, *Плавогусињска област*, 506—509; др Рад. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 110—114.

⁹⁰ Негдје послје 1689. године, а највјероватније послје Карловачког мира 1699, у Бихору је добио спахилук Мехмед Ђор-паша, који је прије тога имао спахилук у околини Осјека. Његови потомци су проширивали спахилуке у Бихору, поставши тако најмоћнији феудалци у овој области. Они и други феудалци су имали читлуке и у селима: Фемића Крш, Брзава, Бубање, Пријелог, Рујишта, Заград, Штитаре, Црвљевине (тзв. Мали Бихор). (Видјети: М. Луговац, *Бихор и Корита*, Београд 1967, стр. 16, 42—43, 83—91, 95—96).

⁹¹ А. Јовићевић, *Плавогусињска област*, 508; др Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 112, 175; Милисав Луговац, *Иванградска (беранска) котлина*, 61—62; М. Велимировић, н. дј., 130.

на тој султановој-санџак-беговој земљи је створено мноштво читлука. Претежно опустјелу земљу приграбили су бегови и аге — читлук сахибије, али је било и насилног претварања сељака у чифчије.⁹² Бегови и аге нијесу били феудалци европског типа. Они су се наметали сељацима за феудалне господаре у вријеме општег слабљења Турске. Читлучење је представљало израз кризе Османског царства и његовог друштва. Хришћански ратови и устанци нашег народа, често смјењивање султана, побуне паша против централне власти, међу којима изразит примјер непослушности према Порти испољавају Бушатлије у скадарском пашалуку, погодовали су јачању локалних силника. Све је то доприносило наглом јачању беговске куће Шабанагића. Два бега из ње добила су и звање паше, с једним тугом (Мехмед-паша и Али-паша Гусињски). Шабанагићи и остали бегови спроводили су насиља и безакоња више од 150 година. Смрћу Али-паше Гусињског, највећег земљопосједника у овом крају, угасила се крајем XIX вијека лоза ове феудалне породице.⁹³

Једно вријеме били су моћни феудалци и бегови Пашићи, рођаци Шабанагића. И они су се истицали осиношћу, крајњом грубошћу и самовољношћу према сељацима, чифчијама. И ови и други бегови су своје чифчије, које су се опирале наметима, злостављали, а појединце и убијали — да би тако застрашили остале чифчије и натјерали их на послушност. Све до педесетих година XIX вијека у Хасу, близу села Берана, на мјесту гдје ће Турци 1862. године засновати град („кршлу“) Беране, постојао је један чардак у коме су повремено боравили бегови и аге из Плава и Гусиња, нарочито у вријеме сакупљања харача, пореза, четвртине и других намета. Из ове утврђене куле обилазили су са својом оружаном пратњом села у нахији, убирали дажбине и контролисали становништво, које је од почетка тог вијека све више показивало знаке немира и непослушности. Пашићи су у близини ове куле подигли и вјешала за кажњавање бунтовне раје. У првим деценијама прошлог вијека често су дрхтала вјешала у Хасу, а познати су и случајеви стријељања чифчија.⁹⁴

Слично су са рајом поступали и остали плавско-гусињски бегови. И Шабанагићи су у Сућеској, између данашње Андријевице и Горњих Луга, подигли вјешала намијењена непослушним сељацима-чифчијама. Тако су суровим кажњавањем појединаца

Др Милисав Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, стр. 62.

М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, стр. 129—133.

⁹⁴ М. Велимировић је забиљежио да су феудалци Пашићи дуго вјешали и стријељали горњополимске сељаке због њиховог отпора. Као последња жртва њиховог зулума и насиља — каже он — пао је „најчувенији јунак свога доба Милета Зоњић, из Краља, кога су Пашићи на вјеру дозвали и кад им је овај дошао, везали га за колац, па га тако цијелог дана на нишан гађали“. „Кад су овога јуначког мученика донијели у Краље да га сахране на Селину, нађено је на њему 57 рана“. (М. Велимировић, н. дј., стр. 123—124).

застрашивали и своје чифчије и другу рају.⁹⁵ Дешавало се ово, свакако, прије него што је горњеполимско становништво масовно ступило на пут ослободилачке борбе, подстицано од црногорских владара, нарочито од средине прошлог вијека.

Бегови Пашићи су се толико осилили у првим деценијама XIX вијека да су се самовољно понашали и према скадарском везиру. Они су постали и опасни такмаци Шабанагићима, који су уживали повјерење Бушатлија. Због међусобног ривалства, на подстрек скадарског везира, који је држао страну Шабанагића, дошло је између њих и Пашића до немилосрдне борбе за превласт у Горњем Полимљу, која се завршила ликвидацијом феудалне куће Пашића.⁹⁶

Послије утирања Пашића, Шабанагићи су приграбили и дио њихових посједа и сву власт у Горњем Полимљу. То је учинило да они у овом крају буду економски и политички најмоћнији феудалци све до 1878. године.

Посљедње двије деценије XIX вијека преостале читлуке Шабанагића покушали су да присвоје пећки бегови Махмутбеговићи, али су их у томе онемогућили бегови Реџепагићи (крајем XIX вијека било их је 50 домова). Реџепагићи су заједно с гуслинским агама одбили Махмутбеговиће и сами постали власници читлука у око 30 села у околини Плава и Гусиња и, дијелом, у Беранској нахији. Економски нијесу били јачи, па су „добар дио земље и сами“ обрађивали. Али дио читлука бегова Пашића, по праву наслеђства по женској линији, припао је познатој феудалној кући Махмудбеговића из Пећи. Тако су се и Махмудбеговићи појавили као феудалци у Лимској долини.⁹⁷ И бегови Гавићи из Рожаја имали су нешто читлука у беранском крају.

* * *

Насељавајући се у Лимској долини, Васојевићи су наставили живот у измијењеним друштвено-економским условима, који су се доста разликовали од оних у матици овог племена — Лијевој Ријеци. Насељавали су опустјелу земљу коју су међусобно већ били издијелили феудалци из Плава и Гусиња, уз сагласност турских власти у Скадру. О томе како су новодосељеници претварани у чифчије има више података у радовима Б. Лалевића и И. Протића. Они пишу да су Васојевићи прво због

⁹⁵ М. Велимировић пише да су посљедње жртве бегова Пашића биле њихове чифтије, „два брата Вукић и Павић Ракетићи са Саоштице — Шекуларске — Ријеке Марсенића“. (Исто, 123).

⁹⁶ Према забиљеженом предању, бегове Пашиће су из засједе поубијали Шабанагићи на путу од Гусиња према Скадру. Сматра се да је скадарски везир позвао Пашиће у дослуху са Шабанагићима, давши им миг да их на путу поубијају. (М. Велимировић, н. дј., 124 и даље).

⁹⁷ А. Јовићевић, *Плавогусињска област...*, стр. 56; др Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 111—112.

похара, зулума и сиромаштва, били принуђени да се приклањају јачим муслиманским кућама и да узимају „од ага и бегова плавских и гусињских жито, волове, алате и друго, с тим да им дају докле дуг не измире, четвртину од усева“ Међутим, како Васојевићи нијесу били у стању да отплаћују чак „ни интерес“ а камоли „главницу“, падали су у дуг „да се више није могло одржати, па се зато обавезаше да увек дају агама четвртину, и на тај начин посташе чифчије“.⁹⁸

М. Цемовић биљежи у својим необјављеним мемоарима да је, последије турских похара Горњег Полимља у 1738. и 1741. или 1742. години, „један део Васојевића потпао под агаларштин у појединих богатих плавогусињских муслимана, али далеко не сви, као што ово кажу поп Лалевих и Протић“ Али и Цемовић тврди да су прво сиромашнији Васојевићи прихватили да плаћају зајмодавцима — беговима и агама — за алат, сјеме и стоку „четврти део од житарица и тако многи посташе чифчије“ Тек „су доцније Васојевићи, из политичких разлога, сви признали по којег угледног човека, бега или пашу за свога агу“.⁹⁹

Р. Вешовић каже да су се Васојевићи од почетка насељавали у долини Лима прихватајући чифчијске обавезе, али да су бегови и аге „при наплаћивању дохотка“ касније „имали великих тешкоћа“.¹⁰⁰ Због тога су насеља у овој области читав вијек „била доста нестална“, јер су се у почетку сељаци, да би избјегли обавезе, „сељакали из места у место и друге крајеве“. Феудални господари су радо прихватили оног сељака који би се обавезао да уредно ради земљу, „уредно плаћа четвртину“ и извршава друге обавезе.¹⁰¹ Непослушног сељака потискивали су са земље не само окрутни бегови и аге него и свако ко је био јачи. Васојевићи су у то бесудно вријеме, племенски организованији, уз подршку бегова и ага дизали с баштина слабије старосједјелачке родове или инокосне новодосељенике. Једино су се јаче и задружне куће могле одржати, одупирући се насртљивим феудалцима и похарама васојевићких чета. Такво стање је пратило привредни и друштвени живот у Горњем Полимљу све до почетка друге половине XIX вијека.

*

Насељавање Васојевића и других брдских и староцрногорских досељеника у Горњем Полимљу условило је осјетне промјене и у њиховом племенском начину живота. Племенска ор-

⁹⁸ Наводно се ово збивало последије великих страдања Васојевића у годинама 1737, 1738. и 1741. (Б. Лалевих и И. Протић, *Васојевићи у турској граници* . . . , 544).

⁹⁹ М. Цемовић, Васојевићи (мемоари), Архив ист. института, Титоград (даље: АИИТ), бр. 126/II.

¹⁰⁰ Р. Вешовић, *Племя Васојевићи*, 112—113.

¹⁰¹ Др М. Лүтовац, *Иванградска котлина*, 62.

ганизација је у вријеме насељавања почела да привремено слаби, али се у борби за одбрану племенске аутономије одржала и на новој територији. Захваљујући томе што Васојевићи никад нијесу кидали везу с матицом — Лијевој Ријеком, као и чињеници што су у Горњем Полимљу иступали солидарно са другим социјалним заједницама (Шекулар, Велика, Горња Села и др.) у борби против турских феудалаца и освајачких акција арбанашких племена, племенска организација се и у новим условима трансплантовала и чврсто одржавала.

Са западне стране Комова Васојевићи су живјели као слободни сељаци — сточари, обавезни једино да Турцима дају филурију од куће, па су с тим осјећањем личне самосталности наставили у почетку да живе у Лимској долини, негирајући турску власт и феудални, чивчијски систем. То преношење племенске традиције у Горње Полимље, гдје је постојало, иначе, јако осјећање државне традиције из доба Немањића, на самом почетку је ово племе морало довести у сукоб са феудалним господарима. У споју, симбиози, старосједјелаца и новодосељеника изградио се онај устанички елемент познат још од прве деценије XIX вијека, из доба првог српског устанка, који није могао да прихвати ни читлучки систем ни атак на племенску организацију. Тај елемент ће стално јачати и стално водити ослободилачку револуционарну борбу за истискивање турске власти из Горњег Полимља. Горњеполимски сељак, сточар — получифчија, постаће у дугој борби за ослобођење ратник, револуционар, и у више генерација водити крваву битку за социјално и национално ослобођење.

Читлучки систем је до краја XVIII вијека преовладао готово у читавом Горњем Полимљу. У сусједном Бихору, Потарју, Рожајима и Метохији он је био доминантан још у првој половини истог вијека. Једино у Горњем Полимљу племенска област Шекулар није била захваћена читлучењем.¹⁰² У почетку XIX вијека ни село Ровца није било претворено у читлук. Оно је племенски припадало Шекулару, те је дуже могло бранити своја аутономна права наслијеђена још из времена првог вијека турске владавине. Тако је, изгледа, до друге четвртине XIX вијека остало изван домета агалука.¹⁰³ Академик М. Лутовац усмено ми је саопштио да је накнадним испитивањима утврдио да ни се-

¹⁰² А. Јовићевић, *Плавогусињска област, Полимље, Велика и Шекулар*, стр. 558—559; Рад. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 242—244; Р. Кастратовић, *Шекулар и Шекуларци*, Цетиње 1966, стр. 37—38. — О томе како је Шекулар успио да измакне читлучком систему биће више ријечи у мом посебном раду који припремам о овој области у ранијој прошлости.

¹⁰³ М. Цемовић каже да није могао утврдити који је турски феудалац држао Ровца (Мемоари, стр. 461).

љаци Заграба нијесу плаћали четвртину, односно нијесу били чифчије.¹⁰⁴ Сва остала села и засеоци од Гусиња до Фемпића Крша, близу Бијелог Поља, била су издијељена на читлуке, а сељаци претворени у чифчије.

Познато је да читлукење није измијенило карактер производње у нашим земљама уопште, па је, разумије се, тако морало бити и у Полимљу. Производне снаге су и на овом простору остале неразвијене — задржале су архаичне друштвене форме: породична задруга, братство, разбијена сеоска насеља (истина, омеђена и прилагођена сточарској привреди). Постојала је и мање-више територијално постављена кнежина, односно племенска организација код Васојевића и Шекулараца. За конкретнија закључивања о привредним и друштвеним односима у овој области недостају прецизнији историјски подаци све до средине XIX вијека. Једино је сигурно да су и привреда и насеља, све док Црна Гора није размакла своје границе источно од Кома, носили „печат чивчијског система — привремености и заосталости које прате турски феудализам и безвлашће“.¹⁰⁵

Чифчијски систем у Горњем Полимљу није био чврсто организован, па зато није био нарочито тежак ни положај сељака. Ту је више био у питању получифчијски систем, у коме се Турци нијесу мијешали у унутрашњи поредак села, кнежине и племена. Сељаци, получифчије, имали су слободу кретања и организовања сеоских насеља. Сељак је у свако доба могао напустити агу или бега, одселити се у други крај или се трајно иселити. Чини се да Вуково запажање о селу потпуно одговара и стању у Горњем Полимљу. И овдје „се човјек под владом турском могао преселити из једнога села у друго кад му је драго било“, није био обавезан да се јави спахији, односно бегу или аги, „из чијег је села полазио, ни ономе у чије је долазио; кућу своју могао је продати или раскопати... а у оном селу гдје је долазио, могао је начинити кућу на пустој земљи гдје му је драго било, и себи крчити њиве и ливаде, и садити вотњаче...“¹⁰⁶ Ага и бег су новодосељеника прихватили, али су од њега тражили четвртину рода житарица. У Васојевићима сељак није давао четвртину сијена, воћа, поврћа, варива и других пољопривредних култура. Чивчија је био власник баштине, имао је право да земљу прода, заложити, поклонити, завјешта, заливадити, радом запустити — да чини с њом што хоће. Агаларско право се сводило углавном на то да је феудалац имао право на четвртину, ако је земља била под културом житарица, и од новог баш-

¹⁰⁴ Заграбани су били новодосељеници из Куча и дуго су се одржали као слободни сељаци, захваљујући и томе што су се у одбрани своје аутономије ослањали на бројне Куче у рожајском крају. Према традицији, остали су слободни и због сродства са Шекуларцима. Њих су у томе штитили и феудалци Ганићи, држаоци политичке власти у Рожајама (исламизирани Кучи).

¹⁰⁵ М. Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, стр. 62.

¹⁰⁶ Вук Караџић, *Српски рјечник*, Беч 1852, стр. 676, под село.

тиника, купца.¹⁰⁷ Међутим, често се у пракси одступало од ових утврђених међусобних обавеза ага и бегова и сељака, чифчија. Зато је и долазило до сукоба између феудалних господара и сељака.

С општим погоршањем положаја Османског царства погоршавао се и положај сељака получифчија и у овој области, а то је водило општем конфликту с турском влашћу и феудалним системом.

* * *

Осим чисто турских органа власти — кадија и мудира односно муселима — чије је сједиште било у почетку повремено у Будимљу а касније у Гусињу, до шездесетих година XIX вијека постојали су кнежински и сеоски кнезови, односно кметови који су управљали и судили народу. Они су били веза између турских власти и народа.

Од краја XVIII вијека скадарски паша је именовао Васојевићима војводу (војводско звање је било наслеђено у кући Кастратовића, касније Лакићевићи — Војводићи). Војвода, односно кнез, помагао је турским властима у распоређивању и сакупљању пореза. Паше су преко њих остваривале своје захтјеве и убирале данак и друге порезе.¹⁰⁸ Војводу, односно кнезове, бирао је народ, али их је турска власт потврђивала. За свој рад нијесу имали никакву плаћу, осим што су били ослобођени агаларштине и неких других дажбина. Временом су губили и те привилегије, па су много више били окренути племену, народу, него Турцима. Како су и народни главари имали статус раје, нијесу били заинтересовани за одржавање реда у корист турске власти. Нарочито преокрет у томе настаје послје смрти војводе Лакића (Кастратовића), за вријеме војводе Сима Лакићевог (Кастратовића), који од тридесетих година прошлог вијека успоставља тјешњу сарадњу с познатим националним радником игуманом Мојсијем Зечевићем, а преко овог и са Цетињем.¹⁰⁹ Његова друштвена и политичка функција је тиме почела да добија на значају, да се мијења.

Притиснуто теретима турског пореског система, а нарочито учесталим зулумима, пљачком и отимачином, село и племе су од својих главара све више захтијевали да од Турака бране самоуправна права и функције ових организација друштва. Наравно, код једног броја главара било је опортунизма, али у колико је турски притисак на сељаштво постајао јачи у толико су народни главари бивали све одлучнији у одбрани установе пле-

¹⁰⁷ М. Цемовић, *Мемоари*, 460.

¹⁰⁸ Вук Караџић, *Српски рјечник*, под војвода и кнез.

¹⁰⁹ М. Лутовац, *Игуман Мојсије Зечевић*, Токови, бр. 14/1977, стр. 11—12, 14.

менске самоуправе и предвођењу народа у борби против Турске. Бројна су документа која показују како су племенски, кнежински и сеоски главари у првој половини XIX вијека израстали у ауторитете у овој патријархалној средини, постајали народу све неопходнији и револуционарнији.

ИСЛАМИЗАЦИЈА СТАНОВНИШТВА ГОРЊЕГ ПОЛИМЉА

Исламизација хришћанског становништва Горњег Полимља отпочела је крајем XVII и у првој половини XVIII вијека као посљедица познатих политичких догађаја изазваних ратовима хришћанских сила и Турске и устанцима нашег народа против Турка. Процес исламизације хришћанског живља на ширем простору, међутим, почео је много раније. Мада нема довољно извора, он се може пратити од првих деценија успостављања турске власти. У XVI вијеку масовнија исламизација је почела да захвата градска насеља на територији данашње Црне Горе. До средине XVII вијека муслиманско становништво је преовладавало готово у свим градовима.¹¹⁰ Од градских насеља која су вршила снажан утицај на етничке и вјерске промјене у Горњем Полимљу и његовом залеђу особито значајно мјесто су имали Бихор, Бијело Поље (Аково), Плав, Гусиње, Колашин, Рожаје и Пећ.

Бихор је од 1455. године имао сталну турску војну посаду, па се развијао и као муслиманско градско насеље. Међутим, етничка и вјерска структура становништва у овој нахији није била ничим нарушена до друге половине XVII вијека. Било је тако и у сусједној Будимљи и осталом дијелу Горњег Полимља. То се јасно види из Барканове етничке карте, која показује да до XVII вијека исламизација није била захватила Горње Полимље и Бихор.¹¹¹ Муслимани се помињу у сусједним, али доста удаљеним варошима Пећи, Пријепољу и Новом Пазару.

У Горњем Полимљу и Бихору су у XVII вијеку дјеловале двије епископије: Будимљанска, са сједиштем у манастиру Бурбевим Ступовима, и Лимска, чије је сједиште било у Бијелом Пољу (црква Светог Петра), што такође говори да је становништво готово у цјелини било православне вјере.¹¹² Значајније промјене у етничком и вјерском погледу у Новопазарском Сан-

¹¹⁰ *Историја Црне Горе*, III, 1, стр. 538—539.

¹¹¹ Атанасије Урошевић, *Становништво Балканског полуострва у 16. веку* (приказ Борканове студије објављене у Цариграду 1953), Гласник Етнографског института САНУ, 4, Београд 1962, стр. 134 и даље. Посебно је интересантна етничка карта у прилогу.

¹¹² Упореди: М. Болица, *Опис санџака скадарскога*, Старине XII, 166—193; Јован Радоњић, *Римска курија и југословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, стр. 302—306, 318; Коста Н. Костић, *Наши градови на југу*, СКЗ, књ. XXV, бр. 168, Београд 1922, стр. 74; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, стр. 15—16, 28—30.

цаку настају тек од друге половине XVII вијека, када су се Турци окомили на српско становништво због његовог учешћа у ратовима на страни хришћанских држава против Турске (кандијски рат 1645—1669. и велики рат 1683—1699). Турци су над становништвом Будимљанске митрополије извршили погроме 1653. и 1654. године. Тада су будимљанског епископа Пајсија жива одрали.¹¹³ Митрополија у Будимљу, каже се, „остала је тада празна, а свештенство разјурено, па је народ умирао непојан“ Много хришћанског живља се разбјегло на све стране. За народ овога краја тада су настала врло тешка времена. Један дио становништва почео се спасавати примањем ислама.¹¹⁴

Изградњом Гусиња и Плава првих деценија XVII вијека и Колашина 1650. године, као војних упоришта и сједишта турских војно-управних органа, дошло је до крупних промјена и у етничкој и вјерској структури становништва. Нарочито Плав и Гусиње постају средишта из којих се ислам шири на околно православно и католичко становништво. Муслиманско становништво је преовладало у Плаву и Гусињу, па је процес исламизације изазвао промјене у вјерској структури становништва „и у подручним селима“.¹¹⁵ Иначе, насилно прелажење хришћана на ислам отпочело је у вријеме турског султана Селима II који је ударио „нарочити тешки данак на хришћане с обећањем да ће ослободити сваку хришћанску кућу, у којој један прими мухамеданство“.^{115а} Тај притисак и примамљиво обећање о ослобођењу од данка оних који буду прешли на ислам дјеловали су на масовнију исламизацију у Санцаку, на Косову, у Албанији и у Херцеговини.

Крај XVII и читав XVIII вијек, па и прве деценије XIX вијека, протичу на простору Васојевића, а нарочито у његовом сједству, у знаку појачане исламизације. У то вријеме исламизацију хришћанског живља подстичу турске власти у свим крајевима, па и у овом дијелу данашње Црне Горе. У вези с тим Милан Васић каже: „Подстицан је (процес исламизације — М. Д.) спрегом различитих момената, као што су: претходна консолидација и учвршћивање османске власти, стварање у градовима од досељеника муслиманских језгара, подизање, под заштитом власти и уз њену подршку, муслиманских вјерских, просвјетних, културних, добротворних и других институција, довођење са стране вјерски образованих људи за службу у џамијама, школама, управи и судству, дјеловање и борба тих људи и ин-

¹¹³ Ј. Радонић, *Римска курија*, стр. 318—319.

¹¹⁴ Ј. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији*, 34—35. — Према свјежој народној традицији коју је почетком XX вијека забиљежио П. Мркоњић у Колашину и Кршчаку до прије двјеста година, што значи до краја XVII вијека, није било више од три муслиманске куће. (Петар Мркоњић, *Средње полимље и Потарје, Насеља српских земаља*, Београд 1902, 283).

¹¹⁵ *Историја Црне Горе*, III, 1, 535.

^{115а} Ј. Томић, *О Арнаутима у Старој Србији*, стр. 23—24.

ституција за нове вјернике, слабљење и спутавање у раду одговарајућих хришћанских институција, давање пуних грађанских права новим муслиманима, материјалним привилегијама и низа предности које су произлазиле из приступања вјери владајуће класе и државе.¹¹⁶ У таквим условима прелажење на ислам заснивало се на добровољности, али било је и случајева насилне исламизације. Тако је, на примјер, за вријеме похода на Горње Полимље 1737. и 1738. и касније 1741. године, пећки паша Махмутбеговић један број Васојевића насилно „потучио“^{116а} да би их придобио на своју страну и одвратио од побуна и устака.

За прелажење у ислам турске власти су истакнутијим православним родовима давале као награду чак и агалукe. Масовно прелажење у ислам у Бихору настаје тек после 1690. године. Процес исламизације је убрзан од почетка XVIII вијека и у сусједном рожајском крају, јер је због сеоба старо српско становништво било проријеђено. Под утицајем турских војник и управних власти у Рожајима, Новом Пазару и Пећи и стариначки родови и новодосељеници из брдско-црногорских и сјеверно-албанских племена (Кучи, Братоножићи, Ровчани, Хоти, Клименти и други) примају ислам. Тај процес је трајао у току читавог XVIII, па и првој половини XIX вијека. Тако су у Рожајима и на Пештери готово сви досељеници из Албаније примили ислам до 1765. године. Наравно, ријеч је о Климентима који се 1707. године нијесу вратили у свој завичај. Слично се дешавало и са Србима у овом крају.¹¹⁷

У сусједном Бихору и другим околним крајевима турске власти су плански спроводиле исламизацију од краја XVII вијека наовамо. Оне су чак у Херцеговину и област Бихора досељивале угледне муслиманске породице из других крајева Турске, додјељујући им спахилукe. Тако се осим раније настањених феудалних породица Хајдарпашаића, Кајабеговића и Шеховића од краја XVII вијека у Лозној, у Бихору, помињу и бегови Горовићи. Историјски извори говоре да је првих деценија XVIII вијека било у Бихору доста исламизираних српског живља, али је још био врло јак српски етнички елемент.¹¹⁸ Касније, током

¹¹⁶ *Историја Црне Горе, III, 1, 535—536.*

^{116а} Православни Васојевићи су исламизирани племенике звали „шарени“, тј. „ни Срби ни Турци“. (Др Илија М. Јелић, *Васојевићки закон од двацест точка*, Београд 1929, стр. 13—14).

¹¹⁷ Упореди: Јован Томић, *О Арнаутима у Старој Србији*, 91—92; Јован Радонић, *Римска курија*, стр. 657—658; Милисав Лутовац, *Варош Рожаје*, Београд 1972, стр. 3—4, 7—11. — О насилном пресељењу Климената на Пештер 1700. године, које је извршено по заповијести скадарског паше, и њиховом дјелимичном повратку у завичај 1707. године постоји нешто података и у Архиву САНУ, Томићева заоставштина, VIa/53ц.

¹¹⁸ Љуб. Стојановић, *Поменик манастира Шудикове*, Прилози за књижевност и језик, књ. XVIII, Београд 1928, стр. 181—184; Милисав Лутовац, *Бихор и Корита*, стр. 15—16, 31, 39—41.

прве половине XIX вијека, етничка и вјерска структура становништва у овој области мијењаће се у корист муслимана. Равнотежа је потпуно нарушена тек после 1878. године. Мијењајући вјеру, досељеници из Црне Горе и појединих племена Брда (Куча, Пипера, Бјелопавлића) мијењали су и своја имена па и презимена. Временом су ти муслимански досељеници постали прогонитељи и некадашњих братственика који су остали у хришћанској вјери. Али то им није сметало да у својој свијести сачувају сазнање о свом племенском поријеклу и да се својатају са хришћанским племеницима у невољи.

У сусједној Ругови, источно од Горњег Полимља, до краја XVIII вијека Клименте који су се овдје као католици населили потпуно су исламизирани.¹¹⁹ Исламизирање је вршено на различите начине, па и принудом.

У XVIII вијеку Горње Полимље се, дакле, углавном нашло окружено исламизираним становништвом, почев од Гусиња и Плава, преко Ругове, Рожаја и Бихора, гдје је све до 1809. године било и доста српског елемента. У таквим условима било је тешко одољети притиску исламизације, у овом крају утолико теже што је било знатно ослабило дјеловање Пећке патријаршије још и прије њеног укидања 1767. године. Народ у овој области, јако исцрпен ратовима пред крај XVII и на почетку XVIII вијека, притиснут сталним повећањем дажбина, пљачкан и харан, изложен насиљима, неродним годинама и гладовању, куги и другим масовним болестима — покушавао је да се спаси приманњем ислама, јер се тако добивала благонаклоност турских власти.

Процес исламизације на почетку XVIII вијека захвата поједине родове старог српског становништва у будимском крају. Тако се зна да су у борбама против непокорних Климената у

¹¹⁹ Ј. Радонић, *Римска курија*, 657—658; упореди: М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, 145; Гр. Божовић, *Ругово и Руговци*, Политика од 28. фебруара 1934; М. Барјактаровић, *Ругова и њено становништво*, Београд 1960, 209—210. — Јован Радонић је у цитираном дјелу навео више извјештаја католичких мисионара, који говоре како је текао процес исламизације код сусједних Руговаца. Тај процес је очигледно био бржи после ратовања Аустрије и Турске 1737—1739. године (*Римска курија*, 653). Према извјештају католичког мисионара Павла Шогања Брија, од 15. новембра 1765. године, који је био парох надлежан за Ругово, „удаљено од Пећи седам сати хода“, и Плав, гдје је било 12 католичких кућа („око осам сати хода далеко од Ругова“), онда је било „отприлике 300 католичких душа које учествују у св. тајнама, док су искључени они са турским именима који се налазе у служби пећског паше“ (*Римска курија*, 657—658). На истоме мјесту се каже да има осам католичких породица у селу Грачаници и свега једна у сусједном селу Машници. У Плаву је било 12 католичких кућа.

XVIII вијеку учествовали заједно с Васојевићима и Србљацима и „Турци“ из Будимље, које предводи паша Махмутбеговић.

Кад је ријеч о „Турцима“ у Будимљи, то се односи искључиво на потурчењаке, јер се последије 1485. године па све до XVIII вијека у овом градском насељу — тргу Будимље Турци не помињу. У XVI и XVII вијеку ни турски извори не помињу муслимане у Будимљу. У том периоду Будимље није имало ни војне посаде. Трг је, као и остали тргови у унутрашњости, задржао потпуно не само у XVI вијеку него и касније српски етнички карактер.¹²⁰ Једино је у Будимљу повремено било по неколико турских чиновника од којих је најутицајнији био кадија.¹²¹

У ратним разарањима, међутим, трг Будимље је много страдао, и негдје првих деценија XVIII вијека изгубио се значај градског насеља и спао на обично село под истим именом.¹²² У Будимљу се као муслимани у XVIII вијеку помињу Шемовићи. Били су економски прилично моћни. Идентификујући се с Турцима, наметнули су се чак и бројном братству Букумира (досељеном из Братоножића), као и другом српском становништву, па су у оно „бесудно вријеме“ чинили разна насиља, због којих су православни сељаци били принуђени да се селе. Најзад су их потукли и уз помоћ Васојевића протјерали моћнији бегови Шабанагићи и Ђоровићи, а њихове посједе — читлуке подијелили.¹²³

У првој половини XVIII вијека ислам су примили Груде — Рамусовићи (досељени у Доњу Ржаницу из Груда), затим се јављају Манџуке у Доцу и Мемовићи у Црном Врху. Међутим, они нијесу имали — каже др Милисав Лутовац — „готово никаквог утицаја на огромну већину православног становништва, тим пре што нису били бегови нити имали какву власт“ у Хасу.¹²⁴ Првих деценија XVIII вијека скадарске паше плански раде на исламизацији хришћанског живља у Васојевићима, испод Комова. Један католички мисионар који је боравио у Климентима биљежи да се Сулејман-паша Бушатлија, кад није успио да силом нагјера хришћане на примање ислама, трудио да то постигне лијепим начином, чак и поткупљивањем. Паша је поставио за агу у Гусињу свог зета, који је много радио на придобијању Брбана да пређе у ислам.¹²⁵

Исламизирано становништво се у почетку колебало између старе и нове вјере. Из једног писма пећког патријарха Арсе-

¹²⁰ *Историја Црне Горе*, III, I, 533.

¹²¹ Исто, 541

¹²² Исто, стр. 518—519; Милисав Лутовац, *Беранска котлина*... 115—116; Миомир Дашић, *Постанак Берана*, стр. 49—50.

¹²³ Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 175; М. Лутовац, *Беранска котлина*..., 61.

¹²⁴ М. Лутовац, *Беранска котлина*..., 116.

¹²⁵ Нићифор Дучић, *Криштење потурчењака у Васојевићима од 1825—1857. године*, Орлић Црногорски, *Годишњак* за 1866, 25—26; Ј. Н. Томић, *Из историје Црне Горе*, стр. 46.

нија IV Јовановића Шакабенте из 1737. године види се да су муслимани из Плава и Гусиња били обећали да ће устати заједно с Васојевићима и осталим Брђанима против Турака и да ће се вратити у хришћанство.¹²⁶ Ово говори да су плавски и гусињски муслимани били прешли на ислам вјероватно под притиском и да је код њих осјећање за стару вјеру још било свјеже.

Исламизирање Васојевића, последице 1738. године, „после страшне сече, похаре и раселавања“, М. Цемовић назива „привидним потурчавањем“ По њему, „ово потурчавање“ је „извршено по добро смишљеном плану“, јер је то, наводно, била гаранција да се осигура „племену даљи опстанак“.¹²⁷ Несумњиво, довијања је морало бити, да би се опстало. Р. Вешовић је тачно запазио да се исламизација у Васојевићима „дешавала само последице каква јачега напада Турака и њихова пустошења по нахији, због каква усташкога покрета и четничких испада, кад су паљени домови, растуране и уништаване породице, људи гинули, жене робљене, а изгубљена дјеца пропадала међу Турцима“.¹²⁸ Али било је и других узрока прелажења на ислам, као: бјежање од крвне освете, инат, настојање да се слабији род заштити од насртаја јачег и слично. Страдање и разарање бројних манастира и цркава (Шудиково, Бурђеви Ступови и др.), укидање Будимљанског епископије, долазак фанариотских епископа на чело Призренско-рашке митрополије (који нијесу много марили за страдања православног живља у Горњем Полимљу и другим областима), растурање свештенства и манастирских братија — такође су погодовали не само социјалном изједначавању свих хришћана и у овој области него и ширењу ислама.

Раније је речено да су до краја XVIII вијека сви сељаци Горњег Полимља, осим становника Шекулара, били учитлучени. У почетку је и у овој области, као и у осталим јужнословенским земљама, читлучење обухватало само православне, а у околини Плава и Гусиња и онај мали број Албанаца католика. Појам раја је сада означавао само хришћански свијет, а тиме се отварао процес заостравања не само класних него и вјерских супротности — вјерска се припадност изједначавала с класном припадношћу. У таквој ситуацији и православно и католичко

¹²⁶ Писмо патријарха Арсенија IV главнокомандујућем аустријске војске кнезу Лотаринском, од 27. X 1737. Писмо сам нашао преписано у списима М. Цемовића, стр. 346, без напомене одакле је узето.

¹²⁷ „Од свију братстава и ширих породичних заједница (трбуха) требало је по један угледан човек да привидно прими ислам и на тај начин да се створи мир и узајамно поверење између Турака и племена Васојевића. Тако је и учињено и резултати били су више него добри: задруге привидних муслимана, које су онда биле и морале бити ради самоодбране врло велике (било их је и до 70 чељади у једној) ослобађаване су од свију дажбина, као муслимани могли су се слободно кретати по исламским крајевима, одржавати трговачке везе, посредовати код органа власти и погурица у случајевима племенских потреба итд.“ (М. Цемовић, *Мемоари*, 401).

¹²⁸ Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 275.

становништво, нарочито оно ближе градским насељима (Плав, Гусиње, Бихор, Рожаје, Колашин), да би одољело феудалном притиску и најгрубљим облицима угњетавања, насиљу и пљачки од стране Турака, масовно је прелазило у ислам, или се исељавало. Клименти насељени у околини Плава и Гусиња, Ругови и у горњем току Ибра стекли су исламизирањем повољније услове за опстанак на усељеним територијама, овладали су просторним планинама и пашњацима погодним за сточарење, а то им је омогућило да се развију у још експанзивније сточаре него што су били њихови племеници у старом завичају. Климентске породице које нијесу хтјеле примити ислам присиљене су од турске власти у Гусињу, као и ага и бегова и њихових чифчија, да се дијелом иселе или врате у стари завичај.¹²⁹ Слично се дешавало и православном становништву око Плава и Гусиња, као и у другим крајевима данашње сјевероисточне Црне Горе и Санџака. Плавогусињски бегови и аге су дуго пропагирали исламизацију у Васојевићима.¹³⁰ Све до четврте деценије XIX вијека

Ширењу ислама поговодали су и прописи које је Порта доносила у XVIII вијеку, пошто су фаворизовали муслимане. Тако је, на примјер, прописима о одијевању и понашању хришћана раји било забрањено да носи раскошну одјећу и да употребљава тканине раскошних боја. Раји није било дозвољено ни да јаше коња у присуству муслимана, да улази на коњу у касабу, град; прописано јој је смјерно понашање и апсолутна покорност пред муслиманима,¹³¹ макар они и не били земљопосједници — бегови и аге. Све је то чинило још тежим живот и Васојевићима и Србљацима у Горњем Полимљу, па је један број братстава и појединаца излаз тражио у прихватању ислама. Код становништва у Лимској долини почеле су да се „развијају рајинске особине“ — каже Р. Вешовић — „и да се јавља мимикрија, како Цвијић назива утицај суровости и насиља угњетача на подчињене и посљедице подражавања таквим господарима. Дошло је било до усвајања неких дјелова ношње, покрета и понашања, што је непосредно водило примању ислама или поарбанашивању“.^{131а}

Исламизација Горњег Полимља текла је постепено. Слично је било и у сусједном Бихору и Рожајима, гдје је такође било привидног „дотурчавања“, а затим враћања у православну вјеру.¹³² Занимљиво је истаћи да је масовнија исламизација у данашњој сјевероисточној Црној Гори отпочела управо у оно вријеме када се у старој Црној Гори, којој стоји Данило Петровић

¹²⁹ А. Јовићевић, *Плавогусињска област...*, стр. 484 и даље.

¹³⁰ Н. Дучић, н. р., 25—26; Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 275.

турске власти и аге и бегови раде на томе.

¹³¹ *Историја Југославије*, Београд 1972, стр. 174—175.

^{131а} Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 275.

¹³² М. Лутовац, *Бихор и Корита*, стр. 39—41; исти, *Рожаје и Штавица*, Београд 1960, стр. 351—353.

на челу, отпочео одвијати процес „истраге потурица“ Истина, у једном запису владике Данила, који истрагу потурица веже за 1707. годину, каже се да црногорски главари нијесу испунили обећање да ће до Госпоћиних пости напасти домаће Турке. Из тог документа се јасно види да су Турци били врло заинтересовани за ширење ислама у Црној Гори и да су Црногорцима обећавали разне повластице ако остану муслимани, односно приме Мухамедову вјеру.^{132a}

Процес исламизације у Васојевићима је трајао све до четрдесетих година XIX вијека. Одјек првог српског устанка у Васојевићима био је тако снажан да је и на овом подручју дошло до јаког врења и ослободилачког покрета, нарочито у 1809. години. Под утицајем национално-ослободилачке револуције српског народа, која је захватила и Полимље и друге крајеве између Ибра, Лима и Таре, привремено је заустављено ширење ислама у овим крајевима. Али послије слома првог српског устанка (1813) ослабио је отпор народа и у Васојевићима; муслимани велепосједници су се оснажили, а ојачали су и управни центри турске власти у Гусињу, Бијелом Пољу, Рожајима и Колашину. То је учинило да се исламизација настави све док се у четвртој децени XIX вијека, под утицајем нових политичких прилика и све снажнијег уплива Црне Горе, као и националног рада игумана Бурђевих Ступова Мојсија Зечевића, пришло разним мјерама и средствима за сузбијање ислама, односно док није дошло до рехристјанизације муслиманских родова у Васојевићима.

У сусједном Бихору и Рожајима, међутим, исламизација се ђаставља чак појединачно и до друге половине XIX вијека. Двојерских породица на овом простору било је све до средине прошлог стољећа. Индикативан је у том погледу један допис објављен у „Новинама читалаштва Београдског“ од марта 1848. године, у коме се каже: „У Пештеру и Бихору има таквих домова у којима се налазе по два брата, па један вјерује у Христа а други у Мухамеда, један клања а други се крсти. У неким кућама има по три брата и сва три држе да су Турци, а отац им је Србин, и тако синови клањају, а отац се крсти; а кад бајрам дође сви заједно прославе, отац иде у цркву а синови у цамију. — У овим предјелима и то се може наћи да два брата Турчина у једној кући живјећи један држи за жену буну а други христјанку, једној је име Ана а другој Назија“.¹³³ И други из-

^{132a} У запису владике Данила стоји: „Но Госпоћене пости добоше и пробоше, а Турци остадоше здраво; и још се почеше мнозина турчити јер их мићаше паша из Подгорице“. (*Гласник Друштва српске словесности* за годину 1863, књ. XVII, стр. 316; *Историја Црне Горе*, III/1, стр. 244—245).

¹³³ Новине читалишта Београдског, бр. 12, 12. марта 1848. — Др Милисав Лутовац, који је научно испитивао област Бихара и Корита, запазио је да у овом крају муслиманским кућама „и данас жене одржавају неке христјанске обичаје о Божићу и другим већим празницима“. Ту појаву је посебно уочио у Годуши и неким другим селима гдје је станов-

вори из тог доба говоре да се процес исламизације у сливу ријеке Лима, започет релативно касно, у доста специфичним условима, заснивао на компромисима, погодбама. То је условило да се у овом крају православе одржи упркос тешким временима и анархији која је владала веома дуго, посебно у скадарском пашалуку, у чијем су се саставу налазили и Васојевићи, Бихор и Рожаје.

*

У Васојевићима је исламизација захватила знатан број братстава од Комова и Плава до Полице у Хасу. До тридесетих година прошлог вијека читаво је васојевићко племе било прошарано „лотурицама“ Вешовић, Велимировић и други етнографи наводе да су до времена игумана Мојсија Зечевића исламизирана ова братства у Горњем Полимљу: Фатићи (Коњуси), дио братства Обадовића (Божићи), једна грана Булафића (Спаховићи и Ацићи) у Горњим Лугама (од њих су и Качамаковићи у Плаву), један дио Лабана, тј. Радивојевићи (Омеровићи, Пуљићи, Максүтовићи, Ајдиновићи, Фазлићи), Букићи, пресељени у Доњу Ржаницу и на Полицу, дио Шорбајића на Полици, дио Беранића (Малишићи) из Виницке, огранак Масловарића из Сућеске (Сејдовићи) и Божића (Јаковићи), неки Саковићи из Сеоца, огранак Дабетића из Присоје (Гарчевићи), огранак Новаковића (Зујовићи), дио Чукића у Трешњеву. Према испитивањима М. Велимировића, чији је рукопис користио Вешовић, ислам су примили још и ова братства у Васојевићима: Тајићи, Губеринићи, Шабовићи, Рабљани (пресељени у Обров код Бијелог Поља), једна кућа Зечевића, Чукићи у Доњој Ржаници и једна кућа Томовића из Лијеве Ријеке.¹³⁴

Занимљиво је да су исламизирана братства у већини припадала у ужем смислу племену Васојевића, што говори у прилог раније наведене тврдње Марка Цемовића да је ислам прихватао и смишљено, свакако из економских и политичких разлога. Било је сасвим мало исламизираних братстава и појединаца из србљачке, још неконституисане социјалне заједнице. Осим тога, у Горњем Полимљу су у то вријеме примили ислам и Албанци католици (у Горњој Ржаници и Пепићу), које су Васојевићи називали и Пијанчорима.¹³⁵

Становништво Шекулара показало је највише отпора исламизацији. У овој племенској заједници уопште није било исламизираних родова. Изузетак чине два мања рода у сусједној

ништво нешто касније примило ислам. „Дакле у наше вријеме у Бихору и Коритима муслимани: свуда чувају реликвије и хамајлије које подсјећају на хришћански период“ (Милисав Лутовац, *Бихор и Корита*, 40—41).

¹³⁴ Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 276.

М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, 130—131.

Ругови, који потичу од присилно одведених чобана. То се може тумачити чињеницом да је становништво овог дијела територије Горњег Полимља успијевало да одбрани стечене економске и друштвене повластице, будући да се одржало на своме и послје познатих сеоба Срба са Косова, из Метохије, долине Лима, Таре, Ибра и других српских крајева. Наиме, послје нестанка *хаса* — земље, односно његовог распарчавања од краја XVI вијека, сточарско-пољопривредно ставновиштво Шекулара и других планинских крајева скадарског санџака, успјело је да земљу задржи у власништву, а обавезе је и даље плаћало отцејеком, у облику филурије. Шекуларци, као и остали планинци, пружали су снажан отпор покушајима да им се наметну феудалци — бегови и аге за господаре. Та њихова жилава борба за одбрану аутономије спасила их је и исламизације. Томе треба додати и њихове трајне везе са центрима православља — Пећком патријаршијом, Дечанима, Бурђевим Стубовима — који су допринијели да Шекуларци остану непоколебљиви у хришћанству. Вјера у оно вријеме господства Турака играла је велику улогу и представљала је један од битних елемената националног обиљежја.

Плавогусињски и други феудалци чинили су покушаје да ограниче раније стечене повластице и аутономна права Шекулара и других планинско-сточарских насеља на горњим токовима Лима, али су увијек наилазили на жилав отпор. Академик М. Лутовац, који је истраживао етничке симбиозе и саплемењавања у неким областима наше земље сасвим је добро уочио да је турска феудална власт „радије трпјела племенике разбијене и покорне чифчије, него организовано племе“. Као потврду томе он наводи: „Рецепалићи и друге гране ове феудалне породице, који су представљали и турску власт, насељавали су чифчије у целом Горњем Полимљу, све до Бихора“ При томе су добро гледали да свуда „спрече груписање јаче племенске заједнице“ Но, упркос таквој политици они „нису успели да развију племе Шекуларце и да зауставе трансплатацију васојевићког племена из Лијеве Ријеке“.^{135а}

Жилавост и отпор племена Шекулара проистицала је, дакле, из класно-социјалне основе коју су његови становници стекли на почетку турске владавине, када су као и сви „власи сточари били слободни сељаци, неовисни од господара феудалних баштина“.^{135б} Тај статус слободних сељака сточара Шекуларци су успјели да сачувају до краја турске владавине, тј. до Берлинског конгреса (1878) када је Шекулар коначно ослобођен и присаједињен Црној Гори.

У неким оновременим изворима сретамо поред словенских, односно српских и муслиманска имена за хришћане Васојевиће

^{135а} М. Лутовац, *Симбиозе, племенске трансплантације и саплемењавања*, 33—35.

^{135б} Недим Филиповић, *Власи и успостава тимарског система у Херцеговини*, Годишњак АНУ БиХ, књ. XII, Сарајево 1974, 128—129.

и Србљаке. Тако су из православних братстава појединци носили муслиманска имена (Синан, Смајо, Цемо, Ајро, Зуле и др.), а нарочито чобани који су чували стада на планинама на које су рефлектовали сусједни муслимани, затим они који су преводили стада преко Санцака у Мораву (Србију) или низ Лимску долину у Босну. Васојевићки сточари су осим муслиманског имена понекада носили и одијела као и њихови сусједи Арнаути или други муслимани. Такви се у српским изворима помињу под именом „арнаути“ (око Гроцке) још за вријеме аустријске окупације Сјеверне Србије 1718—1739. године. У мају 1804. године Караборђе је заплијенио стада неких православних сточара из плавогусињске области која су се затекла у Морави (око Пожаревца) и додијелио војводи Миленку Стојковићу преко 10.000 оваца. Ријеч је о овцама православних сточара из Горњег Полимља, које су се „као арнаутске на храни“ затекле у Пожаревачкој нахији. Али, у наредби од 13. маја 1813. године, № 1525, Караборђе препоручује да се „слободно Арнаутима дозволи, да долазе до наше стране са стоком и да их нико не задева“ И касније, у доба кнеза Милоша, сточари из Горњег Полимља понекад се називају „Арнаутима“ из „Асе Гусињске“ (Хаса) и „гусињске нахије“. Становништво и власти округа гдје су зимовали са стадима (смедервски, пожаревачки, моравски, ужички, крагујевачки) ове сточаре најчешће називају „Арнаутима“, мада њихова имена говоре да је ријеч о православним из Васојевића. Обавезно су сточари из Горњег Полимља узимали муслиманска имена када су одлазили са својим стадима у Босну. Исламизирани Васојевићи послје 1815. године, када зимују у Србији, носе само словенска имена, док остали, изузев на путу до српске границе, нијесу ни имали потребе за мијењањем имена. Јефто Дедијер је забиљежио да су све до окупације Босне и Херцеговине (биће до устанка 1875 — М. Д.) долазили на Мајевицу (Босна) сточари „Арнаути“ из Горњег Полимља, који су се носили арнаутски и пред Турцима говорили арнаутски, а пред Србима српски. Они су сви потајно славили славе. Тако је забиљежио да су на падинама Мајевице у селу Теочаку зимовали сточари из Гусиња, односно Горњег Полимља, међу којима је било и православних Бајића, свакако Васојевића. Ради сигурнијег кретања удруживали су се православни, католици и муслимани и као чобани представљали пред различитим властима и с одговарајућим различитим именима. Муслиманска имена су узимана да би „лакше прошли кроз муслиманске крајеве“.¹³⁶ Та

¹³⁶ Упореди: Тих. Р. Борђевић, *Сточарска путовања*, Гласник Српског географског друштва, св. 3 и 4, Београд 1914, 56; А. Јовићевић, *Плавогусињска област*, 398; Ј. Дедијер, *Сточарске зоне у планинама Динарског система*, Гласник Српског географског друштва, св. 3 и 4, стр. 55—56; Милисав Лутовац, *Иванградска котлина*, стр. 78—79; Вукоман Шалишуровић, *Путопис Теодора Ипена — Нови Пазар и Косово*, Мостови, бр. 36, Пљевља 1977, стр. 98—99.

„привидна“ исламизација имала је, дакле, своје економске и политичке мотиве и разлоге.

Најчешће побуде за прелазак људи на ислам, бар у првој фази, биле су могућност за заштиту од зулума турских власти и стварање услова за сигурнији социјални и економски положај. У почетку, кад је требало отупити отпор, турске власти су настојале да што више хришћанског живља за ислам придобију путем давања земље у својину. Васојевићи се, на примјер, насељавају у Лимској долини не само силом него и уз сагласност турских власти и домаћег господарећег феудалног слоја — ага и бегова. Они прихватају чифчијске обавезе, које су овдје, истина, све до краја турске владавине биле врло лабаве. То чине и разни родови, братства која се досељавају из старе Црне Горе и Брда.

Све до краја треће деценије XIX вијека бегови и аге су своје чифчије придобијали за ислам да би помоћу њих вршили јаки притисак на већину православних чифчија. То је трајало док се ислам није учврстио и преовладао у околним крајевима — Плаву и Гусињу, Ругови, Рожајима, Бихору, Колашину и Бијелом Пољу, и док није нестало слободног земљишта за нове досељенике. Пред крај прве половине XIX вијека земљопосједници — бегови и аге више нијесу имали никаквог интереса да хришћани у плодној долини Лима прелазе у ислам. Муслиманско произвођачко становништво, мада и само у независном економском положају, турским прописима привилеговано у односу на хришћанско, није давало онолико дохотка са земље колико је давала хришћанска раја. То је, између осталог, утицало да аге и бегови у Горњем Полимљу нијесу инсистирали да православни сељаци прелазе у ислам. И у сусједном Бихору, каже др Лутовац, „бегови и аге су радије држали на својим имањима православне него муслимане, јер су им ови подложнији и боље обрађивали земљу“.¹³⁷ Ријечју, власници земље, феудалци, да би остварили доходак у аграру, чак су и задржавали чифчије да не прелазе у ислам, јер су их као хришћане могли много боље користити за обраду земље. Ово и повремени устанци и буне у Горњем Полимљу од почетка XIX вијека — учинили су да се овдје брже заустави процес исламизације, који је имао за последицу десловенизацију, односно десрбизацију, становништва у читавој старој Србији.¹³⁸ Док и у другој четвртини XIX вијека у ширем залеђу Горњег Полимља — Метохији, Косову и Санца-

¹³⁷ Милисав Лутовац, *Бихор и Корита*, 41.

¹³⁸ О процесу исламизације и албанизације у Старој Србији има више изворних података, нарочито у путописној литератури. Приказ сложене конфесионалне и етничке ситуације у Старој Србији све до 1856. године дао је у наше вријеме Владимир Стојанчевић. Он је користио неке нове изворе, али му је као основ служила старија путописна и друга литература (В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 319—334).

ку — и даље траје процес десрбизације, са циљем да се ојачају политички интереси Османског царства и разбије етничка компактност српског народа, у горњем току Лима је почео снажан процес у обрнутом смјеру, који ће се крајем шесте деценије прошлог вијека завршити углавном потпуном рехришћанизацијом.

ОСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА ВАСОЈЕВИЋА КРАЈЕМ XVIII ВИЈЕКА И ЈАЧАЊЕ ВЕЗА СА ЦЕТИЊЕМ

Последње три деценије XVIII вијека биле су карактеристичне по крајње анархичним приликама у европској Турској. Стање је било изузетно хаотично у скадарском пашалуку, у чијем су се саставу налазили како они у Лијевој Ријечи тако и они у долини Лима. У том се периоду скадарски везир Махмут-паша Бушатлија бори против Порте за осамостаљење овог пашалука. Један од његових циљева био је окупација територије слободне Црне Горе, па је имао више жестоких сукоба са Црногорцима. Предузимао је оружане акције и против брдских племена, која су одбијала да му се покоре везујући се све више за слободну Црну Гору и њеног енергичног митрополита Петра I. Познато је да је Махмут-паша организовао велики поход на Црну Гору 1785. године, пошто је претходно ослабио морално-политичко јединство црногорских племена, придобијањем знатног броја њихових главара разним обећањима и даровима. Свим средствима је радио да што дубље разједини Црногорце. А када је донекле успио у томе, у јуну 1785. године напао је с великом војском Црну Гору и прегазио је. У овој његовој војсци налазио се и велики број хришћана из Албаније, а пришао му је и један број Црногораца и Брђана.¹³⁹

Из извора тога времена не види се да ли су и Васојевићи били мобилисани против Црне Горе, али се зна да је послјиге успјешног Махмуд-пашиног похода један дио Црногораца и Брђана ступио у његову војску и да их је он добро плаћао.¹⁴⁰ У сваком случају, Махмуд-паша се покоравањем Црногораца, бар привремено, обезбиједио од својих најопаснијих противника. Своју власт је даље јачао на рачун Порте, али је тај сукоб имао велики значај за Црну Гору, јер га је она користила за своје осамостаљивање.

У сукобу Махмуд-паше Бушатлије са централном влашћу у Цариграду Црногорци су настојали да буду по страни. Ратова-

¹³⁹ Видјети: Д. Милаковић, *Историја Црне Горе*, Задар 1856, стр. 177—178; Јован Томић, *Махмуд Бушатлија*, Глас САН, 76, стр. 101—164; Владимир Боровић, *Поход Махмуд-паше Бушатлије против Паиштровића*, Споменик САН, књ. 87, стр. 85—89; Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962, стр. 81—107; *Историја Црне Горе*, књ. 3, стр. 421—425.

¹⁴⁰ Г. Стојановић, *Црна Гора пред стварање државе*, стр. 109.

ње осамостаљеног скадарског везира и Порте било је за Црну Гору повољна прилика да се донекле ослободи његовог притиска. У посљедњој деценији XVIII вијека ту тенденцију су испољавала и брдска племена, настојећи да своју судбину вежу за Цетиње. Ипак, све до познатих побједа Црногораца над Турцима на Мартинићима и Крусима 1796. године она су увелико зависила од скадарског везира и често су морала да учествују у његовим војним походима против Порте. Тако је један дио Брђана мобилисан за вријеме Махмуд-пашиних напада на градове Подгорицу и Служ (тада у саставу Босне), а 1785. године морали су се борити и на Косову против војске румелијског валије, кога је султан послао против везира-одметника.

Послије побједе над царском војском на Косову Махмуд-паша је послао војску под командом Хасана Хота против босанске војске у Санџаку. Нападајући Сјеницу, Пријепоље и Пљевља, територију која је улазила у састав босанског пашалука, Хасан Хот је сакупио харач за рачун скадарског везира. Тај сукоб је много погодио мирно хришћанско становништво. Најзад, Хасан Хот је потиснут из околине ових градова, а затим је пошао на Колашин и Никшић, гдје је такође доживео поразе. Пошто се све ово збивало у околини Васојевића, има разлога за претпоставку да је овом приликом морало страдати и становништво овога краја, као и нека сусједна брдска племена.

Ваља напоменути да су 1786. године представници Гусиња, Акова (Бијелог Поља) и Пљеваља, заједно с представницима осталих мјеста у скадарском пашалуку, написали султану молбу у којој су га молили да помилује Махмуд-пашу (био је осуђен због одметања) и да га не смјењује с положаја. Султан се овога пута измирио с Бушатлијом, али је већ 1787. и 1793. године био у рату с њим. У међувремену је Махмуд-пашу султан још једном помиловао — 1789. године. Чак је Бушатлија добио титулу великог везира, а најменован је и за сераскера, врховног команданта босанског фронта.

Нека брдска племена, међу којима се често помињу Кучи, Пипери, Мартинићи, па и неки Црногорци, била су принуђена да учествују у овим догађајима, а основну снагу чинила су албанска племена. Тако су, на примјер, хришћани били бројни у Бушатлијиној војсци када је 10. октобра 1789. стигао у Сарајево, као сераскер босанског фронта. Већину његове војске сачињавала је „раја немуслиманџи, обучени у пеленгаџе, какве обично носе раја-сељаци немуслиманџи“, што сликовито илуструје сложеност друштвених прилика у скадарском пашалуку у оно вријеме и обавезу раје — сељака немуслимана — да учествује у турским војним походима.¹⁴¹ Плављани, Гусињани и Бјелопољ-

¹⁴¹ Видјети опширније, поред напомене 88, и сљедеће: Мула Мустафа Башескија, *Љетопис (1745—1804)*, Сарајево 1968, стр. 251, 330, 369; Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, стр. 109—140; др Ж. Шћепановић, *Ослободилачка борба Васојевића у вријеме игумана Мојсија Зечевића и војводе Миљана Вукова*, Токови бр. 14/1977, стр. 131—133.

ци су држали страну Махмуд-паше и онда када га је Porta оглашавала за одметника и осуђивала на смрт. Ратовање Бушатлије и Порте, разумије се, морало се одразити и на положај становништва у Горњем Полимљу, односно Васојевићима.

Размирице и анархија у Албанији, у чијем су домену били Васојевићи, још више су погоршавали положај хришћанске раје. Због тога су масовни четовање и хајдучија, као вид ослободилачке борбе, али и као облик привређивања, јер су пљачком обезбјеђивани извори за живот. Сукоби се јављају не само између Васојевића и Турака него и између брдских племена — због планина, пашњака и других подручја, о чему свједоче народна предања и тјесме, пуне дескрипције догађаја. Васојевићке епске народне пјесме представљају својеврстан приказ тешког живота посљедњих деценија XVIII и прве двије деценије XIX вијека. Различита вјерска припадност становништва, административна разједињеност и различити економски интереси погодвали су појави размирица међу брдским племенима. Али се у то вријеме постепено све више јавља и свијест о неопходности међуплеменске солидарности становништва Брда, чија слога постаје императив у посљедњој деценији XVIII вијека, када Црногорци заједно с Кучима, Пиперима, Ровчанима и Бјелопавлићима воде тешке борбе против Махмуд-паше. Жеља да онемогући јединство Брђана и Црногораца и да их подјарми стаће Бушатлију најзад и главе.

Митрополит Петар I је први црногорски владика који је успио да успостави тјешњу сарадњу између старе Црне Горе и Брда, да судбину Брда веже за Цетиње, и обратно. Он је на вријеме проникнуо у планове охолога Бушатлије, великог непријатеља црногорске слободе, који је прво хтио да сатре Брда, па онда и Црну Гору. Црногорски владика је успјешно организовао заједничку одбрану црногорских и брдских племена, у првом реду Пипера и Бјелопавлића. На Махмуд-пашине савјете и пријетње да не помаже Брђане, јер ће „онога ко им помоћ даде ћерати љутом Арбанијом“, владика Петар I је одговорио „да су Брђани моја браћа као и Црногорци“, молећи га да се „прође сиротиње брдске да се права крв не пролијева; ако ли нећеш, хвала да је Богу, а ми ћемо се од твоје силе и напасти с помоћу божјом бранити докле један тече“. Петар I је, дакле, одлучно стао на становиште да брани Брда и Црну Гору. У томе ће и успјети, пошто је претходно стрпљивим радом и политичком мудрошћу успио да створи морално-политичко јединство црногорских племена, годинама поткопавано вјештом политичком скадарског везира. Сјајне побједе Црногораца и једног дијела Брђана на Мартинићима (11. јула) и Крусима (22. септембра) 1796. године утрле су пут даљем јединству Црногораца и брдских племена. Погибија Махмуд-паше Бушатлије на Крусима ос-

лободила је Црну Гору и Брда најопаснијег непријатеља црногорско-брдског јединства.¹⁴²

Поставља се питање: Какав су став имали Васојевићи у вријеме Махмуд-пашиних напада на Црну Гору 1796. године? О томе недостају сигурни подаци, али приликом другог пашиног похода на Црну Гору, 1796. године, Васојевићи се боре заједно с другим брдским племенима против бројне турске војске, која је од Гусиња, Плава, Бихора и Бијелог Поља, а по свему судећи и од Пљеваља, кренула у помоћ скадарском везиру. Савременици и учесници у догађајима оставили су о томе свједочанство: „Кад е другиј пут Скадарскиј Махмуд паша Бушатлија ударио на Црну Гору, Требјешани су били са Морачанима, Ровчанима и Васојевићима противу Колашински Турака..“ Васојевићи и остали су се том приликом тукли с турском војском „на планини Лопатицама“ (Лопатама у Лијевој Ријечи — М. Д.) и нијесу јој допустили да се састане „с Бушатлијом, него су иј (Колашинце и друге Турке — М. Д.) срамотно вратили на траг “ Из казивања старих Требјешана, послје друге разуре — „у теченију пребивања свога у Морачи“ (1791—1804), прије пресељења у Русију — М. Д.) види се да су они „са осталим Ускоцима одметнули од Турака“ Доњу и Горњу Морачу, Ровца, Васојевиће, Братоножиће, Куче „и већу чету Дробњака“.¹⁴³ Тешко је из овога казивања разабрати да ли је ослободилачки покрет у то вријеме захватио све Васојевиће, или само Љеворечане. Све индиције говоре да су се и Васојевићи у долини Лима, с осталим брдским племенима, борили против Турака. Рекли бисмо да ослободилачка борба Васојевића баш у то вријеме улази у вишу, организациону фазу, да постаје дио ослободилачке борбе брдских племена, односно борбе црногорског народа за одбрану Црне Горе. То на посредан начин као да потврђује и један оновремени турски извор. Наиме, Ахмед Цевдет-паша, главни инструктор Османског царства, који је ебилизио ове крајеве у XIX вијеку, у својим *Успоменама*, на једном мјесту каже да су послје Махмуд-пашине погибије, на Крусима Црној Гори присаједињени, поред Пипера и Бјелопавлића, још и Кучи и Васојевићи.^{143а} Наравно ова тврдња да су Кучи и Васојевићи припојени Црној Гори не одговара истини, али она свједочи да су ова племена у познатим догађајима била на страни Цетиња.

Побједе над Турцима на Мартинићима и Крусима остварене су на темељу црногорског јединства, уз учешће брдских племена. Тим крупним побједама, преломним за изградњу и даљи

¹⁴² Д. Милаковић, *Историја Црне Горе*, стр. 201—203; Б. Павићевић, *О првом походу Махмуд-паше Бушатлије на Црну Гору*, *Историјски часопис*, VI, стр. 160—167; *Историја Црне Горе*, 3, стр. 446—453; Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, стр. 257—269.

¹⁴³ *Казивање старих Требјешана* (фототипско издање), припремио Бранко Павићевић, Никшић 1973, стр. XLIII-XLIV, LXVII, стр. 45—46, 51.

^{143а} А. Цевдет-паша, *Бевдетова историја*, VI, Истанбул 1966, стр. 330—332; Цевдет-паша, *Тезакир* 13—20; Анкара 1960, стр. 189.

развој црногрске државе, скроман допринос дали су и Васојевићи, удружени с Требјешанима, Морачанима, Ровчанима, Бра-тоножићима и Кучима, јер су поразили турску војску на Лопатама и тако је спријечили да стигне у помоћ Махмуд-паши, који је из долине Зете наступао у правцу Цетиња. Од тога доба ослободилачка борба Васојевића — без обзира на то што ће у појединим периодима доживљавати плиме и осеке, полете и спотицања, зависно од друштвено-политичких услова, а прије свега од могућности Црне Горе да им пружи помоћ — добија ова обиљежја сталне борбе за национално и социјално ослобођење. Том борбом биће испуњен читав XIX вијек, без обзира на то што ће бити и повремених компромиса с турским властима, а што ће често савјетовати и Цетиње — политички центар за који се све јаче везују и Васојевићи и остале социјалне заједнице на подручју Горњег Полимља.

Поразима Турака на Мартинићима и Крусима коначно је ликвидиран турски утицај у Црној Гори. Тада Бјелопавлићи и Пипери улазе у састав Црне Горе, која се конституише у државу. Ове велике побједи над Турцима уздигле су међународни углед Црне Горе, а на унутрашњем плану остварује се много брже морално-политичко јединство Црнограца и Брђана, што је допринијело и повезивању Васојевића са Цетињем, јачању идеје о њиховом уједињењу са старом Црном Гором. Вук Караџић је тај догађај од преломног значаја овако окарактерисао: „Од овог времена почиње ново доба за Црну Гору. Отада почиње њена независност... и погранични Турци већ се навикоше да на Црну Гору гледају као на туђу државу“.¹⁴⁴

Погибија Махмуд-паше Бушатлије на Крусима ослабила је за извјесно вријеме утицај Скадра на Васојевиће. Међутим, турски зулуми, јачање чифчијских односа, увођење нових и повећање старих намета, стално нарушавање вјерских права хришћана — покретали су Васојевиће и остало становништво на горњем току Лима на борбу против турских градова: Колашина, Гусиња, Плава, Бихора и других околних крајева. Окршаји чета и хајдучких дружина повремено су се претварали у праве ратове, Васојевићи се боре и сами, али и све више у заједници са сусједним брдским племенима. У антитурском покрету и даље ће учествовати заједно с Васојевићима Шекуларци, Величани и остало становништво. И угњетено хришћанско становништво у овој области вјеровало је да ће Русија и Аустрија помоћи његово ослобођење, па су немири постали општа појава за вријеме ратова које ове хришћанске силе воде против Турске. Митрополит Петар I постаје идеолог јединства Црне Горе и брдских херцеговачких племена. Његов углед, нарочито последи значајних побједи на Мартинићима и Крусима, нагло се уздигао у читавој Црној Гори, па и знатно шире. Он је симбол борбе за

¹⁴⁴ Вук Караџић, *Црна Гора и Бока*, Београд 1922, стр. 36.

ослобођење и код становништва Лимске долине. Васојевићи све више упиру поглед према Цетињу и траже ослонац на Црну Гору.

Брдска племена, разумије се и Васојевићи, улазе у XIX вијек знатно расположенији за борбу против Турске. Немири и опште врење владали су 1803. године на читавом простору Брда и Херцеговине, о чему свједочи кратак хроничарски запис на зиду Манастира Мораче, у коме се каже: „бјеше велика глад (...) и бјеше велико крвопролитие (...) и гори бјеше немир него глад“.¹⁴⁵ О расположењу народа Црне Горе и Херцеговине за борбу и плановима о општем устанку против Турака говори и то што је архимандрит Пивског Манастира Арсеније Гаговић у јесен 1803. године путовао у Русију да тражи помоћ за ослободилачки покрет у Херцеговини, Брдима и Србији. Данас је савим извјесно да је црногорски митрополит Петар I радио с Гаговићем и неким другим водећим људима српских крајева на стварању ширег револуционарно-ослободилачког покрета. На такав закључак упућује писмо црногорског владике, од 10. јануара 1804. године, игуману Манастира Дечани Данилу, у коме стоји: „ове године имамо намерније ми Црногорци и са Београдске стране Срби оћемо скочити на оружје против врагова Турака, ако можемо и вас да избавимо.“ Поручивао је владика игуману да с манастирским братством сачува „Светога Краља Кивст за свете мошција“ и да, ако их не могу сачувати, донесу све црквене „утвари“ преко Васојевића, Куча и Пишера на Цетиње. Вјеровано је „да ће и славна Русија да помогне“ хришћанима „да се ослободе ига турског“ Из онога што је игуман Дечана предузео да сачува црквене „утвари“ и светиње и да осигура братији исхрану види се да је и у Метохији и на Косову народ био припремљен да се дигне на оружје.¹⁴⁶ Пошто су Васојевићи већ имали чврсте везе с Морачом и Црном Гором, а будући да су се налазили на средокраћји између Цетиња и Дечана и Цетиња и Србије, има разлога да се вјерује да су њихови племенски главари и калуђери манастира Бурђевих Ступова могли бити упознати с овим припремама за устанак, утолико прије што се 1803. године и у Србији радило на припремама једног општег устанка који би букнуо у прољеће 1804. године. Познато је да су, без обзира на тајност састанка, договора и заклетви, дахије сазнале за ове припреме, па су зато посјечени кнезови, што је убрзало почетак устанка у Србији.

Дакле, припреме за устанак су текле и у Србији и у Црној Гори и Херцеговини. Црногорски митрополит Петар I био је о свему томе добро обавијештен, и сам је радио на томе да „узнемири и побуни своје сусједи“, наравно — ако за борбу против

¹⁴⁵ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, Београд 1903, бр. 3805.

¹⁴⁶ Серафим Растић, *Дечански споменици*, Београд 1864, стр. 24.

Турске буге и Русија.¹⁴⁷ Ваља рећи да овај план није могао доћи до изражаја на почетку устанка у Србији, али је све то доприносило стварању политичких веза и чвршће сарадње између Црне Горе и Србије. Те су се везе од почетка тичале и хришћанског живља у горњем току Лима, односно племена Васојевића.

Dr Miomir Dašić

RELATIONS FÉODALES ET MOUVEMENTS
ÉTHNIQUES AU HAUT POLIMLJE AU XVIIIe SIÈCLE
ET DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

Resumé

Le Haut Polimlje occupe une considérable partie du nord-est du Monténégro d'aujourd'hui. Depuis la première moitié du XVIIIe siècle, cette région commence à recevoir le nom historico-géographique Vasojevići, venant de la tribu qui portait le même nom et, qui de son pays d'origine Lijeva Rijeka, s'établissait perpétuellement dans la vallée de Lim. Cette région était longtemps une région d'émigrant et d'immigrants et, par elle passaient les procès de migration des Montagnes du Monténégro vers la Serbie. Ces variations étaient accélérées par la participation de la population indigène et des Vasojevići dans les guerres des chrétiens de l'ouest et de la Russie contre la Turquie. Après ces guerres le peuple de la vallée de Lim étant exposé aux cruelles vengences des Turcs et aux diverses représailles se sauvait aussi en émigrant. A la place du peuple indigène échappé venaient les montagnards — Vasojevići et autres montagnards, il y en avait aussi quelques immigrants des tridus de l'ancien Monténégro. Les Vasojevići réussirent à se transplanter à une grande tribu dans la vallée de Lim.

La seule communauté ethnique compacte qui resta dans cette région du passé, c'est celle de la tribu de Šekular. Elle réussit à conserver les privilèges d'éleveurs acquis au premier siècle de la domination turque et de défendre son autonomie tribale des éléments féodaux turcs.

Les Vasojevići, les Šekulars et encore quelques moindres communautés sociales amenèrent à la fin avec succès les batailles menées contre les différentes tribus de la Haute Albanie qui tâchaient de passer leur domination sur l'agréable vallée de Lim.

Dans cette région, au XVIIIe siècle, dominait en principal le système de čitluk. Antérieurement la »hasa-terre«, en conformité avec les autorités de Scutari, fut partagée entre les seigneurs turcs des environs (Plav, Gusinje, Bihor, Rožaje, Peć). Comme porteurs de l'autorité turque, ils annulèrent les relations juridiques et des biens d'aparavant, en transformant les paysans chrétiens libres en paysants dependants.

Les changements dans les relations féodales étaient suivis par des procès d'islamisation violente de la couche plus ancienne du peuple serbe dans le Haut Polimlje, des Vasojevići et d'autres fraternités des Montagnes et de l'ancien Monténégro. Les motifs de la conversion à l'islamisme étaient de

V. Боровић, *Почетак Караборћевог устанка*, СКГ, књ. XV, Београд 1925, стр. 588—589; Петар И. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951, стр. 96; др В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, стр. 62—63, 85—86.

différentes natures, mais le moment économique et politique fut décisif. L'élargissement de l'islamisation provenait des sièges de l'administration turque de (Plav, Gusinje, Kolašin, Bihor et autres villes des environs), où l'autorité féodale turque était plus consolidée et où la population turque était en majorité. Ainsi, jusqu'à la moitié du XIXe siècle les Vasojevići étaient »bariolés« assez fort par des communautés islamisées. L'aggravation des contrastes sociaux, religieux, de classe et autres dans cette région eurent comme conséquence des révoltes spontanées, des agitations et des troubles qui se transformèrent, depuis la fin du XVIIIe siècle, à une fase plus haute d'une lutte de libération des Vasojevići centre l'autorité féodale turque. Cette lutte se mena pendant le XIXe siècle entier avec un ferme appui sur le Monténégro et fut dirigée vers le rompement des relations féodales dans la vallée de Lim, et vers le repoussement de l'islamisme et la libération des Turcs.